им. А. С. Пушкина

Бугү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың сентябрь 10 суббота № 210 (13810)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көпеек.

СЫЛДЫС ХООРАЙЫНГА УЖУРАШКЫЖЕ!

БАЙКОНУР космодром, сентябрь 8. (СЭТА-ның тускай корреспондентизи В. Овчаров). Владимир Ляхов болгаш Абдул Ахад Моманд «Мир» станцияже неделя дургузунда экспедициязының соонда оларның кадыы эки боор турарын «Космонавт» гостиницаның чаңынга совет болгаш афган журналистерге парлалга конференциязынга дыңнатканнар. Парлалга конференциязынга космонавтылар белеткээр Төптүң начальнигиниң оралакчызы ужар чүүлдүң генерал-майору П. Попович болгаш солуур экипажтың кежигүннери А. Береговой болгаш М. Дауран киришкен.

«Шашмал» деп совет-афган программаны долузу-биле күүсеткен деп корреспондентилерниң айтырыгларынга харыылап тура «Протоннар» дыңнаткан. Бөмбүрзекти дөрт удаа долганыр үеде, Афганистан Республиканың девискээринде янзы-бүрү районнарны хөй санныг чурукка тырттырган. «Шипка» телевиделди ёзугаар совет-болгар ужудуушкунуң үезинде эгелээн медицина шинчилелдерин база уламчылаан. Сөөлгү ийи айда В. Титов болгаш М. Манаров оларның кылган шинчилелдериниң түңнелдерин экипаж Черже бадырып келген.

«Союз ТМ-5» корабльдиң Черге хонупканының дугайында харын журналистерниң соңуургалын болдурган.

— Сентябрь 6-да Черже бадарының баштайгы оралдажылышкынының үезинде бүгү-ле чүве эки турган — деп, В. Ляхов чугаалаан. — Ынчалза-даа шимчедикчиниң хеделдиринге чедир 30 секунда арткан турда вертикальдың инфракызыл таарыштырыкчызы ажылдавайн барган. Бирээр чугаалаарга, корабльди Черже бадарынга шын углаан бе деп, ону электроннуг санаалга машиназы билбейн барган, оон ужурунда шимчедикчи ажылдавайн барган. Ында коргунчуг чүве чок, чүге дизе, Черниң дараазында долганып келгеш, ол приборну адырып каар. Ынчалза-даа чогуур үезинде шимчедикчи ажылдай бергенде электроннуг санаалга машиназы секундада 115 метрниң орнунга 3 метр карышкактыг ажылдавайн барган. Оон чылдагааны дораан-на тодарадып алган бис. Ынчангаш курлавыр полигонга эвес, а планнап каан черге хонарын шиитпирлээн бис. Черге хонарын бир хонук соңгаарлаткан чылдагааны ындыг.

Космонавтылар ужудуушкунуң сөөлгү хонуунда оларга таварышкан бергелерни чугаалаан. Черже бадып кээр аппараттың хемчээли чүгле 3 кубометр. В. Поляковтуң ужуп үнгени үшкү сандайга эртем түңнелдерлиг контейнерни чыып каан. Сут болгаш аъш-чем турган, оларны кандыг-ла-бир онзагай таварылгаларда ажыглаар, ону барымдаалааш, космонавтылар аңаа дегбээн. Эң-не таарымча чок чүве — шимченир аргажок болганы. «Протоннар» ужуп үнген үезинде дег шак-ла ындыг байдалга турган, ону эки дээрн безин берге болгай. Чүгле каш секунда иштинде олар сандайларга чыпшыр шарыттынган баглары чежип, эът-даны изидип алгаш, катап-ла баглаттынып ап турган. Олар өске бергедээшкиннерге база таварышкан, чүге дизе корабльде арыгланыр өрээлди «Мир» станциядан адырылган соонда база адырып каапкан турган.

Абдул Ахад Моманд экспедицияның үезинде, ужуп чиерде болгаш хонарда кандыг болганын чугаалаан. Афганистанның болгаш Совет Эвилелиниң улустарының найыралының кыдыгаары Чер бөмбүрзээниң кырындан бедээш, космиктиг бедиктерде четкен деп ужудуушкунуң ужур-дузазынга үнелээшкин берип тура, ол чугаалаан. Төөгүлүг экспедицияга киржир арганы бергени база бедик шаңналды тывысканы дээш канчаар-даа аажок өөрүп четтиргенин ол илереткен.

«Протоннар» орбитага «Океаннар»-биле чылыг ужуражышкынының дугайын чугаалааш, оларның байдалы кончуг эки боор турарын база станцияга декабрь 31-ге чедир таптыг-ла бир чыл ажылдаар деп турарын бадыткааннар.

Валерий Поляков космостуң чурттакчыларының эки байдалдыг болурунга дузалажыр болгаш ноябрь 21-де совет-француз экипажтың составынга ужуп үнер Жан-Лу Кретьен-биле кады оларның Черже ээп кээрин белеткээр ужурлуг деп космонавтылар белеткээр Төптүң начальнигиниң оралакчызы ужар чүүлдүң генерал-майору П. Попович демдеглээн. Оон соонда В. Поляков чаа кол экипаж-биле кады станцияга чыдып каар болгаш оларның эгелээни ханы медицина шинчилелдерин уламчылаар.

Каш хонуктар эртерге, В. Ляхов болгаш А. А. Моманд космосче оларның оруу эгелээн Сылдыстар хоорайынче ээп кээрлер.

Кышка белеткел — хүннүң айтырыы

МУРНУКУ-ЛА «ХООЧУЛАР» ХЕВЭЭР

Келир кышкы одалга сезонунуң эгелээринге чедир каш хонук арткан. Кызылдың, Ак-Довурактың, Шагаан-Арыгның болгаш өске-даа хоорай, суурларның үлетпүр бүдүрүлгелериниң котельнаяларының дыка хөйү кышкы үеде ажылдаарынга, бүдүрүлге, социал-культура, чурттаалга туруглаларын чылыг-биле хандырарынга колдуунда белеткеттинген. Чижээ, дөрбе комбинадында, аэропортта, автосептелге заводунда, «Каа-Хем» хөмүрдаш разрезинде кышка белеткелдиң айтырыгларында улуг шаптараазыннар амгы үеде чок. Ындыг бүдүрүлгелерде чылыдылга, одалга дериг-херекселдерин частан бээр артык сөс чокка төлевилеп кылдынган планнар ёзугаар хынап-септеп, херектиг чүүлдерни баш удур тыптынып алган болур. Кыш келир деп чүве ынчангаш оларга кандыг-даа дүвүрелди болдурбас. Ынчалзажок чыл бүрүде кыш кээрге, дүвүреп эгелээр, ону канчап-чоор ажып алырыл деп айтырыгга баш муңгаштаар удуртукчулар ам-даа бар.

Ындыгларга Кызылдың алгы заводунуң, Улуг-Хем мыш-үлетпүр ажыл-агыйының, Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының удуртукчуларын хамаарыштырып болур. Оларның санынга бо чылын Кызыл-Мажалыктың чунар-бажын, хеп чуур черлер комбинадының, сүт заводунуң удуртукчуларын хамаарыштырары, адаары албан апарган. Ол бүдүрүлгелерниң котельнаялары арыглаттынмаан сугга ажылдап турганындан шуптузу сандан үнер дей берген, безин чадаарда курлавырда котёлдары база харыксыраан. Ол бүдүрүлгелер бо кыжын канчап ажылдаарыл деп айтырыгга харыы бээри дыка берге.

Алгы заводунуң удуртукчулары (директору В. П. Козловский, кол инженери В. В. Сайфутдинов) оларда бүгү чүве таарымчалыг, ажырбас дээр хөөннүг олуруп турар. Оларның бир котёлу бүдүн чай дургузунда септеттинип турары, эрткен чылын чаа эптеп тургусканы котёлдуң мынчага чедир хемчээр херекселдер-биле дериттинмээни-даа анаа чүве ышкаш. Оларга котёлдарны ажыглаарынга чөпшээрел алыры далажыр чүүл эвес, чүге дээрге одаар үе кээрге кандыг-даа инспекция, хыналда бүдүрүлгени хаактар эвес, каракты шимгеп, чөпшээрелди бериптер-ле болгай деп хөөннүг далаш чок олуруп турарлар. А ол кадында үшкү котёлу чайны өттүр үзүктел чок ажылдап келген, ам шуут кестиң кырында байдалда. Эрткен чылын-на солуннарга бижип сагындырып турганывыс суг чыыкчылары ам мырыңай дорайтаан, суг дамдылаарындан эрткен, шуут агып турар апарган. «Суг чыыр саваны сентябрь 15-ке чедир, септеп алыр бис, котельная талазы-биле хемчеглерниң планы бар» деп В. П. Козловский бүзүрелдиг тайылбырлаар. А планны кажан тургускан деп бодаар силер? Бо чылдың август төнчүзүнде. А суг чыыкчызын солуур дугайында даазашкыннарны оон мурнунда-ла берип келдилер. Соңгаарладыр үе ам шуут чок. Чүге дээрге бүдүрүлге албан бажыңы, үргаар садыкышка удур чылыг чок артып болур. Котельнаяда байдалы ап көөрге, мында ёзулуг ээмен деп ажылдап турар кижи чок. Эрткен кыш дургузунда аңаа (котельнаяга) дөрт начальник солушканындан оон дериг-херекселдериниң хайгааралы, хумагалалы чогумчалыг дээр арга чок.

Улуг-Хем мыш-үлетпүр ажыл-агыйының котельнаязында байдал алгы заводунуундан дээредевес. Оон бир онзагай талазы — колдуунда сезонну кылдыр ажылдап, чайгы үеде туруп турары болгай. Ынчалзажок чайын ажылдавас котёлдарны септеп, белеткеп аар тудум, ажыл-агыйының удуртулгазы оон дугайында бүдүн чай иштинде шуут уттуптар. Май айда ажылдакчыларын салыптар, а сентябрь айда котёлдар септээр, ажылдаар кижилер тыптынар дүвү-далаш ажыл эгелээр. Бүдүрүлгеде котельная дериг-херекселиниң талазы-биле энергетик-даа, механик-даа чок, штаттар кызырганы-биле суг арыглаарының лабораториязы база дүжүрген. Котельнаяда чүгле чаңгыс слесарь чүнү, кайының эгелээрин айын тыппайн чоруп турар. Эрткен хүннерде «Тыва мыш-одаар чүүл үлетпүр» каттыжышкынның начальнигиниң албан-хүлээлгезин күүседип турар Н. К. Катренко чораан соонда, дериг-херекселдерин септээр талазы-биле дарый хемчеглерни ап эгелээн. Ынчалзажок мурнуку берге айтырыглар хевээр. Чайын шөлдээн оралы, күзүн девидеп, дүвү-далаш септелге ажылдары кылыры күзенчиг түңнелдерни кайын бээр боор. Суг арыглалының дериглери орта ажылдавас, ынчангаш хоолайлар эрте-ле ирип, солуурун негээр апаар болгай.

Кызылдың сүт заводунуң удуртулгазы база шыңгыы айтырыгларны шиитпирлээр ужурлуг. Пиво заводун оларның котельнаязынга кошканы-биле бус, чылыг бээрин көвүдедир апаар. Ол кадында № 3 котёлду шуут солуур ужурлуг, чүге дээрге оон эдилгези четкен. Котельнаяның ханалын бузуп, эрги котёлду үндүрүп, чаа котёлду тургузар ажыл кыш эжикте соктап келгенде, дыка-ла күзенчиг эвес. Суг чыыкчызын база-ла солуур чугула, чүге дээрге ол шуут тыттыр чыгы даларган.

Кызылдың хлеб комбинадының чылыг дериглериниң септелгези база маажым, тоомча чок хөөннүг байдалда чоруп турар. А херектиң байдалы соңгаарлаттынмас, шалып хемчеглерни ап чорударын негеп турар. Бус бээр беш котёлдуң бирээзи хуусаазы четпээнде-ле сандан үнген, ону солуурун негеттинип келген. Чаа солуур котёл бар-даа болза, ону салырынче далашпайн турары та чүлу херегтиилеп турар. Бир котёл тургусканындан бээр шуут ажылдаваан, ону тоймаглап каапкан. Бүдүрүлгеде кол энергетик, кол механик бар-даа болза, бус дериглерин озал-ондак чок ажыглаар талазы-биле харысалгалыг кижи мынчага тоомуйлаттынмаан.

Кызыл-Мажалыктың үстүнде адааныныс бүдүрүлгелеринде одалга-чылыдылга дериглериниң байдалы ковчуг дүвүренчиг. Эът комбинадының дөрт котёлун шуптузун септээри чугула. Оларны мынчага аңаа көрүп органы кижи бажынга черле кирбес, харысалга чок чорук.

Кышка белеткелде кым чылдың, тоомчага албайн орган болур, ол албан садызын кыжын алыр деп түңнелди чугаалаар апаар. Кандыг-бир озал-ондак, доңуушкун болбаза-даа, бүдүрүлгелерниң ажылдаарынга улуг шаптараазыннар багай белеткелден үнер апаары чайлаш чок. Кым чедир белеткенмээн болдур, ол арткан чылыг үени эң шудургу хөделиишкиннерниң үези кылдыр ажыглаары чугула.

Виктор ТУПЫШЕВ.
Республикада даг-техниктиг инспекцияның инспектору.

ПЛАН КҮҮСЕЛДЕЗИ КАНДЫГЫЛ?

Аъш-чем программазы чуртта эң чугула социал айтырыг деп, СЭКП-ның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга тодаргай айыткан. Ол программаны боттандырарының бир кол кезээ мал продуктуларын күрүнеге садары болур. Бо талазы-биле бисте ам байдал кандыгыл? Ниити республика тос айларның дургузунда күрүнеге 177 муң центнер эътти садар ужурлуг, херек кырында сентябрь 1-ге чедир 106,6 центнерни дужаатан, план 60,3 хуу күүсеттинген. А Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга, Тес-Хем районнар үш квартал планының чартык кезиин безин боттандырып шыдаваан.

Ам күстүң башкы айы чоруп турар, мал-маган семис, шырак. Ынчангаш таарымчалыг үени манап, чамдык ажыл-агыйлар малын ыяап-ла бо квартал төнерииниң бетинде, сентябрьда садар дээш семиртип азырап, дужаавайн турганы билдингир. Ам үе келген.

Күрүнеге эът садар талазы-биле дээре-ле дээн районнар Каа-Хем биле Бии-Хем ийланы 69 хуу ажырган. А тус-тус ажыл-агыйлардан «Революцияның чалбыыжы» совхоз биле куш фабриказы планныг даалгаларын ажыр күүседипкен.

Эъттиинге бодаарга, сүт садарының талазы-биле байдал республикада чүгээр. Сентябрь 1-ге чедир планны 87,1 хуу күүсеткен. Бо талазы-биле Тес-Хем район эң эки көргүзүглүг болуп, квартал планны 99,1 хуу чедирген. Ынчангаш тес-хемчилер квартал планын ажыр күүседир долу аргалыг-дыр. Ол ышкаш Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды, Кызыл районнар база-ла бо чоокку үеде квартал даалгаларын күүседиптер. Чарыштыг ийи кожалар — Мөңгүн-Тайга биле Өвүр квартал сүт садарының тос айлар планын чаа-ла чартык кезиин күүседип алган. Мөңгүн-тайгажылар сентябрь айда 490 центнерни дужаар болза, квартал планын ам күүседип болур. Чайгы үеде мында сарлыктың чамдызын саап турган, ол хиреде планны боттандыралары бергедээн. Ынчангаш ам арткан сүттү кажан дужаарыл деп дүвүренчиг айтырыг тургустунуп келген. Бай-Тайганың, Сүт-Хөлдүң малчыннары сүт бүдүрерин база ону күрүнеге садарын көвүдедир талазы-биле бар-ла хемчеглерни албас болза хоржок. Улустуң хууда малының сүдүн садар талазы-биле черле кажа-даа дээштиг ажылды бо арткан үеде чорудары негеттинип келген.

Бистиң совхозтарывыс бот-орулга-чарылга, бот-акшаланышкынче киргенде, күрүнеге мал продуктуларын садарының планын күүседири дээрге орулга киирип алырының магадылалы-дыр. Ол хиреде сүттүң шынарын экижидер, оон бараанныг чоруун бедидер дээш шиитпирлиг хемчеглерни албайн турар. Ол ышкаш сүт-бараан фермалары ногаан конвейерни тургузар дугайында баш удур боттуг ажылдарны чорутпааныныстың түңнели ол-дур.

Мал продуктуларын бүдүрерин болгаш ону күрүнеге садарын көвүдедир дээш бүгү-ле бар аргаларны, курлавырларны дилеп тывар, ажыглаар херек.

«АЗИЯ ТӨВҮ—УЛУГ-ХЕМНИҢ КЫДЫЫНДА»

Эрткен средада республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Кара-оол Андреевич Маслык-оол хурал эрттирген. Аңда «Азия төвү — Улуг-Хемниң кыдыында» байырлалды эрттирериниң белеткел ажылдарының канчаар чоруп турарын чугаалашкан. Бистиң корреспондентивис Чооду Кара-Күске культура министри Анатолий Серенге ужурашкаш, «Шынның» номчукчуларының мурнундан айтырыглар салган.

— Сентябрьның 16-дан 18-ке чедир болур бо улуг байырлалды чүге «Азия төвү — Улуг-Хемниң кыдыында» деп адааныл, Анатолий Сергеевич?

— Азия төвүнге тураскааткан үш кырлыг суурганныг бөмбүрзек хевириниң чуруу Тываныстың мыгад демдээ боолу берген болгай. Бо хире алдаржаан, арта-ла, Антон Чеховтуң Волгадан калыш чок кылдыр онзагаймыган хемниң кыдыында чурттап турар болганывыста, бо хөгжүмнүг байырлалды ынчаар адааны черле чөп.

Шиижиткен хевирлиг бо хире улуг байырлал Совет Тываның 20 чыл оюнун бүдүүзүнде, 1964 чылда база болган. Ынчан ону «Саян кырында хүн» деп адаан турган. Аңаа нургулайында республиканың артистери киришкен.

— Ам бо ийи байырлалдың ылгалы чүл? Оон бээр элээн үе эрткен болгай.

— Шын, оон бээр үе база эрткен, амыдырал база өскерилген. Ылангыя уран чүүлде элээн таартылгалар болгулаан. Ону улусчу чогаадылганың эрткен көрүлделери херечилеп турар. Аныяктарның хөгжүм ансамбльдеринде чаа углаңнышкын безин тыптып келген. Бо байырлалда ону көре бээр бис. Ынчангаш чурттуң сураглыг ыры-хөгжүм ансамбльдерин чалаан бис. Ниитизи-биле «Улу чыл» дээр шиижиткен концертке «Мираж», «Класс», «Идея Фикс» ансамбльдер киржир. Оон ыңай Москваның «Марионеткалар» театрының көргүзүглери солун, оларның чамдык ойнаарактарының улуу үш метр чедип турар. Концерт рок-хөгжүм, өңнүг ыш болгаш янзы-бүрү оттар-биле байлак болур. Ол бүгү каттышканда, оларның кижиге дээштииниң күштүү аажок болур.

— Концерттиң белеткели ам эгелей берген бе, Анатолий Сергеевич?

— Шагда-ла. Чүге дээрге ол ансамбльдер боттарының чуртта болгаш даштыкыда көргүзүп чоруп турар программазын маңаа көргүзер. Ынчангаш оларның концертин бедеп, чүгле бо черге бичии таарыжып, стадионга эптежип алыры негеттинер. Сентябрьның 15-тедир Кызылга кээп эгелээр улус. Москваның «Марионеткалар» театрының артистери Моол Арат Республикадан келир. «Мираж» Сочиде чоруп турар. Ынчалза-даа олар шуптузу каш хонук бурунгаар келгеш, маңаа шенелде көргүзүглерин кылып, сөөлгү белеткелдерни доозар.

— Колдуунда белен улус ышкажыл...

— Шуптузу делегейге алдаржаан коллективтер-дир. Оларны орта хондурудар аалчылар бажыңы безин чегей: сынышпас, хирлиг, черле таарымчалыг байдал хирелиг. Стадионувус база ындыг: көрүш чок, эжиктерн ээзин, сандайлары мыш. Ындыг олуттарны сирлеңнедип, аңаа чайганып болбас дээрзи билдингир. Электри база чедир шейдүнмээн. Бо көрүлдеге янзы-бүрү күштүг энергия херек, ам кылып турар. Стадионуң кырында үгек база кылдынмаан, ынчангаш көрүкчүлер чылыг хептерлиг, часка-хедерлерлиг келири күзенчиг. Чүге дээрге бо көргүзүглерни чаашкын-даа, хат-шуурган-даа болур болза, соңгаарладыры болдунмас болгай. Чамдык көргүзүглерниң дыка орай тараарын база уттун болбас. Чижээлээрге, сөөлгү көргүзүг кежээкиниң сес шакта эгелээр, а бир көргүзүг ийи шак уламчылаар. Ол хире үр болур көргүзүглерге чамдык кижилер хүнезиниг кээп болур. Ынчалзажок стадионга чыдып каар демир саваларны болгаш бус-ту бээр шилдерни ынаар кииргени херээ чок.

— Чогум чеже хире кижи чыглыры билдинип турар иргибе?

— Үш хүн дургузунда ужен беш муң көрүкчү «Совет Тываның 5 чылы» стадионга кирер. Көрүлде саныда-ла беш муң кижи. Баштайгы хүннерниң билеттери шагда-ла сатчыга берген, чаңгыс-даа артпаан. Чагыглар ол-бо албан черлеринден, бүдүрүлгелерден, ажыл-агыйлардан кээп-ле тур. Чамдык районнарның болгаш совхозтарының удуртукчулары телефоннаарындан аңгыда, шапкынчылары база чорудуп тур. Абакандан, Ермаковскийден безин чагыглар келгилээн. Ынчангаш ол хүннерде Кызылга чон хөй болур, кижи бүрүзү корум-чурум тударынга идепкейлиг киржир ужурлуг.

— Моон соңгаар мындыг көргүзүг кажан болур ирги?

— Бо көргүзүгнүң түңнелин көөр бис. Түңнел чогумчалыг болур болза, чылдың-на эрттирери күзенчиг. Чүге дээрге моон ажыктыы кижизидилгеге-даа, уран чүүлдү хөгжүдеринге-даа аажок улуг. Бо көргүзүглерни «Союзконцерт» бүгү-эвилел каттыжышкыны-биле кады организастап турар болдуп бис ийин. Ынчангаш бо көрүлде бүгү-эвилел чергелиг. Моон соңгаар Михаил Боярский ышкаш артистерни, «Песняры» чергелиг коллективтерни чалап болур бис.

ОРБИТАДАН МЕДЭЭ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Владимир Титовтуң, Муса Манаровтуң болгаш Валерий Поляковтуң «Мир» эртем-шинчилел комплексинде ажылы үргүлчүлеп турар.

Ужудуушкун программазынга дүүштүр экипаж «Союз ТМ-6» корабльди «Квант» деп астрофизиктиг модулдан адырыгаш, станцияның аргыжылга өрээлиниң талазынга тудуштурган.

Корабльдиң борт системазы чогумчалыг ажылдап турар, космонавтыларның кадыкшылы байдалы эки.

И. Г. Калининни Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Чурттаалга-коммунал ажыл-агыйынга хөй чылдарда үре түңнелдиг ажылдап келгени дээш республиканың чурттаалга-коммунал ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжышкынының техниктиг инвентаризациязының каттышкан бюрозунуң начальниги Иван Григорьевич Калининни Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1988 чылдың сентябрь 7.

ЧАЙГЫ ҮЕНИ СОЛУУРУ

ССРЭ-ниң чаңгыс аай үе болгаш эталон частоталарының күрүне комиссиязы 1988 чылдың сентябрь 25-тен эгелеп Совет Эвилелиниң бүгү девискээринге чайгы үе санаашкынын солуурун дыңнадып тур.

Чайгы үе санаашкынын солуурда 1988 чылдың сентябрь 25-те 3 шакта шак согунчугажын 1 шак аткаарладыр.

Акы-дуңма найыралдың дыңзыг холу

ШАПТАРААЗЫННАР ТУРЗАЖОК...

Бо өөредилге чылының эгезинде Кызыл хоорайның төвүнде муң ажыг өөреникчи өөренир школаны ажыглалга кииргеш, Москваның шефчи тудугжулары «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир хемчеглер дугайында» СЭКП Төп Комитединиң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылдагы доктаалында айыттынган даалга-хүлээлгелерин доосхан. Ол доктаал ёзугаар бистиң республикага шеф дузазын көргүзүп, социал-культура, чурттаалга, үлетпүр тудугларын тудуп турар крайлар, областарның төлээлекчилеринден Иркутск областың тудугжуларынга чугула, улуг программа онаашып турар. Олар доктаалда көрдүнгенин ёзугаар Кызыл хоорайга 64 муң дөрбелчин метр шөлдүг чурттаалга бажыңнарын тудар ужурлуг. Ол дээрге чижеглей ортумак санаашкын-биле алырга безин муң ажыг квартира. Иркутск областың төлээлекчилери тудугжулар Кызылга ажылдарын эрткен чылдың май айда эгелээн.

Иркутск областың Ангарскиде тудуг эргелелиниң Тывада участогунуң прорабы Сергей Витальевич Рабин болгаш «Братскгорстрой» телевилел-тудуг каттыжышкынның № 1 ТМЭ-зиниң участок начальниги Сергей Владимирович Верхотуров-биле бистиң корреспондентивис оларның тудуп турар бажыңнарының баштайгылары кажан ажыглалга кирип болурунуң, ниити тудугларның канчаар чоруп турар байдалының дугайында беседалашкан.

— Сергей Витальевич, ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалының ёзугаар силерниң областың бисте чурттаалга бажыңнары тудар талазы-биле даалгазын күүседип кирериниң баштайгы үезинде бергедээшкиннер турган болгай, ам тудугларны эгелээниңден бээр бир чыл ажыг болуп турар-дыр, кандыг ажылдар кылдынганын таныштырып көөр силер бе?

— Ийе. Кызылга чурттаалга бажыңнары тударының талазы-биле даалганы областың кайы тудуг организацияларынга дагзырын шиитпирлеп, төлевилелдерни, белеткел ажылдарын чорудуп турда, эгелээр хуусаалар узамдыккан чүве. Бистиң Ангарскиниң № 16 тудуг эргелелинге даалганы берген соонда, эрткен чылдың май айда тудугларны шуут эгелээн бис. Амгы үеде 45-45 аал чурттаар ийи бажың крышазынга чедир белен, иштики ажылдар элээн шуудаан, бо чылын ажыглалга албан киирер деп турар бис. Оон аңгыда ийи блоктуг 120 квартиралыг бажыңның бир чартыын бо чылын база дужаап болур бис. 60 квартиралыг база бир бажыңның таваан салган, ийи бажыңның оруун белеткеп турар бис.

Кол кээрээлиг организация бис боор турар чүве. Шеверлел өске-даа дузалал ажылдарда «Братскгорстрой» телевилел-тудуг каттыжышкынның № 1 ТМЭ-зи дээш өске-даа организациялар киржип турар. Ниити байдалы Сергей Владимирович база чугаалаптар боор.

— Биске, Братскиниң тудугжуларынга шеверлел ажылдарын даасқан. Амгы үеде ажыглаалга кирер бажыңнарның шеверлел ажылдарын 70 хуу чедир күүсеткен деп санап болур. Баштайгы үезинде маңаа вахта аргазы-биле кээп ажылдап турган болзувусса, ам колдуунда доктаамал ажылдаар бригадалар тургустунуп турар. Бо чорук тудугларның темпизин дүргедедиринге эки салдарлыг болур боор деп бодап турар бис. Бистиң дыка хөй тудугжуларывыс, шеверлекчилер маңаа доктаамал ажылдаар күзелин илереткени өөрүнчүг, мактанчыг чүүл. Чүгле оларга чурттаар байдалдарны тургузары дээш демниг хөделиишкин таарымчалыг шиитпирлерин тывары, бо ажыглаалга кирер бажыңнардан квартираларны бээрида күзенчиг.

— Бергедээшкиннер ам-даа бар бе?

— Оо, ол чокка кайын турар. Бажың панельдерни, өске-даа тудуг материалдарын шуптузун, элезинни, хоюдугну, бетонну санавааска, боттарывыс сөөртүп эккеп турар-дыр бис. Демир-орук-биле ийи муң километр, оон автотранспорт-биле 400 километр орукка кандыг бергедээшкиннер турбас боор. Ам безин 40 хире панель ханалар сандан үнген, өске-даа тудуг материалдары орукка кел чыда, чүдүрүп, дүжүрүп турда, үрелип турар-дыр. Тудугжуларның ажылдаар, чурттаар таарымчалыг байдалдарын тургузары, машина-техниканы ажылгыр байдалга тудары дээш хөй-хөй айтырыгларга бергедээшкиннер туруп келди. Оларны республиканың, хоорайның партия, совет органнары-биле кады шиитпирлеп турар бис.

Ынчалзажок чамдык чүүлдерни черле тускай чугаалаксап тур мен, Сергей Витальевич менээ каттыжар боор. Хоюдуг, бетон, безин чадаарда элезин сөөртүп алыры бергедээшкиннерге болганчок таваржып турар. Хоюдугнуң шынары кончуг багай болур. Оон аңгыда оларны алыр дээш баарга бээр бүдүрүлгелер баштай боттарының дөрт карыылаан турары тудуг организацияларын хандыргаш, оон соонда бистиң машиналарывыска (дугаары безин аңгы болгай) хоюдуг, бетон бээр таварылгалар ховар эвес. Ажыы-биле чугаалаарга, бисти өскелей бээр чижектиг аан.

«Тыва автотранс» каттыжышкын Минусинскиден панельдер сөөртүр автомашиналар бээрин-даа ойталаар үе турду. Каксы чугаалайн, оларның Минусинскиде АТБ-зиниң эргезинге бир бажыңны мында тудуп, бо чылын ажыглаалга база киирер болгай бис.

А машина-техника үрелген таварылгаларда кара хилинчек. Ында-мында организациялардан айтыртынган, орнашкан ону-мону бээр боор аазаан турар бис. Чамдыкта моон тыптынып чадашкаш, артык кезектерни дүгүүртеп самолёт-биле сөөртүп эккеп турар бис.

— Сергей Витальевич, мындаа канчалчык бис. Бир ажылчынның аазы чок апарган. Ону Иркутскиже чорудар дээш самолёт биледи тып чадашкаш, падын парадывыс чоп. Бо аразынга чугула херек апарганда, дүргеи четкеш кээр апарган таварылгаларда дыка берге болгай.

— Черле шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар-ла хөй. Бистиң тудугларывыстың доогу-биле чылыг дамчыдылгазының тудуун кылып турар. Ол тудуг доозулгуже бистиң электри энергиязы-биле хандырылгавыс экиживес деп турар. Чүге дээрге кабель шугумун алгыдыр, эде кылыр арга чок.

— Доктаалда айыттынганы болза силерниң областың төлээлекчилери Кызылга 64 муң дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнарын 1986—1990 чылдарда тудар болгай. Силер бүдүн чартык чыл озалдап күүседип кирген-дир силер, 1990 чыл төнерге доктаалда айыттынган хуусаа четкен дээш ара каалпас силер бе?

С. В. Верхотуров — Бистиң программавыста 20 муң дөрбелчин метр тудуг бажыңнарның шеверлел ажылдары айыттынган чүве...

С. В. Рабин — Доктаалды ам дээрезинде кым-даа күш чок болдурбаан болгай. Ынчангаш ол биске күштүг боор артар.

* * *

Кызылче аэропорттаа кел чыдарга эң бир дугаар көстүп келир туттунуп турар беш каът бажыңнар — ол Иркутск областың төлээлекчилериниң тудуп турар бажыңнары ол. Олар дүрген туттунуп, хоорайга чурттаалга орам-бажың айтырыын шиитпирлээринге улуун киирзин, тудугжуларның ажыл-ижи бүдүнгүр болурун күзээлиңер. Олар боттары эп-найыралдыг кожаларынга шеф дузазын патриоттуг херээ деп көрүп, улам дыңзыг ажылдап турар.

Беседаны Мижит-оол САЯ белеткээн.

Партийжи амыдырал:

отчёттар болгаш соңгулдалар

КАТАП СОҢГУТТУРЗА-ДАА...

МТМ-де партия эге организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралының илеткелин кылырынга секретарь Михаил Анай-оол боду элээн ажылдаан. Анаа бир каш арга-сүмени партком секретары М. Х. Дапык берген. Ынчалза-даа отчёт илеткелди канчаар бижиирин, ооң кезектеринге чүнү киирерин СЭКП райкомунуң кежигүнү Р. С. Хунай-оол холу-биле тудуп киришкен. Аныяк секретарь-биле кады бир чартык хүн дургузунда Роман Серонмаевич илеткелди бажынынга шөлээн орупкаш бижишкенин база көрдүм. Чамдык сан-чурагайны «Ак-Туруг» совхозтуң кол специалистеринден, ылаңгыя бухгалтериядан секретарь, хоочун эжиниң сүмези-биле, алган чорду.

Отчёт-соңгулдалыг хуралдың доктаалының төлевилели база баш удур кылдынган. Хуралдың чарын чорударынга, партия кежигүннерге барып дыңнадырынга секретарь Михаил Анай-оол, чолаачы Эрес-оол Шойзан-оол, партком секретары киришкен. Дужут ажаалдазының үезинде хуралга кижи бүрүзүнүң киржилгезин хандыпары элээн нарын болган. Чугула херек чүүлдер алыры-биле бир чолаачы Кызылче командировкалааш саадай берген. Бир комбайнерни ажылындан адырар арга чок апарган, ооң орнунга өске кижини салыр дээрге, «хөлгезиниң чаны» берге, үрели берип болур, ооң уламындан ажаалдага саадаашкын таваржыр хире. Хуралга келген кижилерниң хуузун санап көргеш, отчёт-соңгулданы эрттирериниге СЭКП кежигүннериниң нити саны дугжуп турарын көрген.

Хуралды эрттирер кылдыр хоочун коммунист Балчыма Бегзиниң бо удаада соңгуп алган. Ол дагалап олура, илеткелчиге, санал берген коммунистерге чидиг айтырыгларны тургузуп каап, сайгарып көөр ужурлуг чүүлдерин сагындырып каап олурду. Дараазында чүүлдерин илеткелчи эки деп демдеглээн. Ооң бирээзи болза, суурнуң хавак кырында кезиинбиле автотранспорт шимчээшкинниң көвүрүг-биле хандыргазы. Оолап ам автомашиналыг, аъттыг, чадаг аргыжылга үзүк чогу-биле шуужуп эгелээн. Бир эвес МТМ-ниң коллективи (удуртукчузу Николай Шамыш) көвүрүг тударының дугайында эгелээшкинни үндүргеш, ону эчизинге чедирбейн барган болза, суг оруунуң оңгул-чиңгил уну эрткендүшкеннерге халалыг болуп артып калыр турган. МТМ-ниң саналын кедээ Советтиң күүскому, суурнуң чурттакчылары деткээн.

Чаа көвүрүгнү тударынга күүском (даргазы О. М. Седии) үш муң рубльди тып берген, оон өске акша-хөреңгини ук тудугга үндүрбээн. Нити дем, нити күш-биле ону тудуп кылгаш, ажыглалга киирген. Бир эвес төлевилел-сметаны кылырын, акшаландырарын манап олурган болза, эрги хевээр байдалга артар ийик. Манаа үнген бүгү шүүделди санаваан-даа, чүге дээрге хөлезилел аргазын ажыглап, кижилерниң күш-ажылынга төлевирин үндүрбээн. Бир эвес хөлезилел-биле туттурган болза, чижеглеп санап турары-биле 15 муң рубль болуп турар.

Даспай-оол Ыдамчап «Ак-Туруг» совхозтуң хоочун ишчизи. Суггатка элээн ажылдаан. Ынчангаш ол бо талазы-биле айтырыгларны көдүрген. Шөлдү суггарарынга тракторну бербейн турганын ол шүгүмчүледи. Техника күжүн шөлге чедир ажыглаан болза, мал чеминиң дүжүдү элээн бедик болур ийик. Рапс дээн чижектиг чемни хоолулуг сигеннерни үндүрүп өстүрериниң кичээңгейи кошкак, картофель олуртур дээн бир кезек га шөл ажыглал чок арткан.

Совхозтуң суггатчыларының белеткээни шөлдүн сигенин чамдык улус хуузунда дузалал ажыл-агыйынга кезип алганын ол чугаалааш, ол кижилербиле сиген дээш маргылдаа үндүрүп, суггатчыларның хунаашпааның дыңнатты. Чүге дээрге хууда мал чеми херек болгай. Ынчалза-даа сиген шөлүн хуваарын, ону ажаап үндүреринге үнген шүүделди, хөлезинин шын тургузары чугула турган.

Ол болгаш өске-даа айтырыглары шиитпирлээринге партия эге организациязының киржилгези, коммунистерниң ёзулуг хамаарылгазы көзүлбейн турар. Даспай-оол Ыдамчап бодунуң сигналынга секретарының ажылын чүгээр деп демдеглээн.

СЭКП кежигүнүнге кандидат Юрий Амыртааны хурал даргазы албан-биле саналдатты. Аныяк чолаачы туруп келгеш, эгезинде шак дүшкен. Балчыма Монгушович «ажырбас-ажырбас, ажылдап турарың багай эвес-тир, бодап чоруур бодалының, санал-оналының сөс-биле илередип өөрен» диди. Тракторга артык кезектерниң, ылангыя дугүйларның чедишпейн турарын, планның онаалданы кайы хире күүседип турарын демгизи чугаалады.

Чаш уруун азыраар дээш тур шөлээде Светлана Көк-кыс саналынга илеткелчини шүгүмчүледи. Аныяк, дуржулгазы эвээш болгаш, сүрээдээни ол ийик бе, Михаил Анай-оол илеткел үезинде «келдирлеп» — чамдык домактарны номчуп чадап турган.

Секретарь хуралга шыгыы шүгүмчүлелге таварышкан, ынчалза-даа ол кымның-биле-даа маргышпады, бодун «чишке» каап берди. Шүгүмчүлелди дыңнап, хүлээп ап билир. бо талазы-биле культуразы бедик кижи чорду. Алыс боду кызымак кижини эмин эрттире берди бе деп, М. Анай-оолга «аарыкчылап» олурдум, саналдарны барымдаалаарга, секретарьга катап соңгуп алыры берге-даа ышкаш.

Михаил Сергеевич Анай-оол алгы-кеш эттээр кооператив тургузуп ап, совхозтан 13 муң рубль база чарыпкан кижи болду. Кооператив амдызында продукциязын бүдүрүп, ажыглалын бергелек. Ол дээш база шүгүмчүлетти.

Ынчалза-даа ол секретарьга база катап соңгутту. Үш кижини секретарьга соңгуур кылдыр саналды киирген, сан талазы-биле хөй үниң М. С. Анай-оол алды.

Арапчор ОКСУР.

НЕГЕЛДЕНИ ШЫҢГЫЫРАДЫР

Хөй чылдарның дуржулгазын алгаш көөрге, Бай-Тайга районнуң совхозтарынга хойнуң тарып боозадылгазын август, сентябрь айларда чорударып таарымчалыг болган. Деңгилдези шырак хойну кышкы айларда оолдадырга, хураганның хорамчазы эвээш, частың кандыг-даа байдалдарынга торулбас дээрзин хоочун малчыннар кончуг эки билир.

Тарып боозадылга хойнуң продуктулуг чоруун бедидер, чогуур хуусаазында төрүдер, кызырар чоруун болдурбас дээрзин тускай эртемниглер малчыннарга чедир угаадып шыдавайн келгенинден мурнуку чылдарда бо ажылды ёзу барымдаалап, эреңгей чорудуп келген.

Коданнарга янзы-бүрү кошкарлар салыр чоруктардан малдың уксаазы баксырап, баш саны өспейн турар.

РАУК-туң кол зоотехниги Зинаида Дамдын-ооловна Дамбада бар сан-чурагайлардан алырга, бо чылын 4 ажыл-агыйда шупту 2690 баш төрүүр хой азы районда бүгү төрүүр хойнуң 13 хуузу кызыраан. Өске чылдагааннар-биле өлген хураганнар саны кайы-даа чылдардан хөй болган.

Бо чылын республиканың агроүлетпүр комитеди 18 муң хойну тарып боозадыр планны берген, а РАУК-туң тускай эртемниглери түс черде байдалды өөренип көргеш, ону 12292 башка чедир эвээжеткен.

Чугула болгаш харысалгалыг ажылды совхозтарда канчаар организастап турарын август айның төнчүзүнде черчерде улусчу контролёрларның калбак киржилгези-биле хынап көрген.

Районда тарып боозадылганың 6 пунктузун тургускан. Тарып боозадырының өөредилгезин эрткен 13 техниктер ында ажылдап турар. Айтышкыннар, сүмелер шагда-ла бердинген. Чадаанада уксаажыдылга бүдүрүлгезинден үрени үзүктел чок эккеп турза-даа, ай дургузунда чүгле 3268 баш хойну тарып боозаткан. Эң-не хөй хойлуг «Бай-Тал» совхозтуң Дөргүнде, Кускуннуг-Хаяда пункттарының дерилгези, санитарлыг байдалы багай эвес, 1740 хойну тарып боозаткан. «Мурнакчы» совхозта байдал база чүгээр. 3000 хойнуң 1600-үн тарып боозадып алган.

«Тээли» совхозтуң Хаак деп черде пунктузунуң бажының хайгаарал чок арттырганындан чайгы үеде ооң иштинге инектер девээлеп чайлаан. Бажының дээвири, хаалары ойбакдыдык, ону малгаштап, будуп, чугайлаваан. Ынчангаш аңаа ажылдаар арга чок болганы илерээн. Селекционер-зоотехник В. С. Очур, ону биле тура, кандыг-даа хемчегни албаан.

«Кара-Хөл», «Кызыл-Даг» совхозтарның директорлары А. Ч. Хертек, С. Д. Дун тарып боозадылга ажылын тоомчага албааннының, селекционер-зоотехниктерден негелдени кошкатканының чылдагааны-биле тарып боозадылганы август айның сөөлгү хүннеринде эгелээш, харысалга чок чорууң көргүскен.

Чамдык пунктуларда тарып боозадыр техниктерниң ажылынга дузалажыр кадарчыларны, аштакчыны, тускай ажылчыннарны дужаал ёзугаар тургуспаан. Кошкарларны, боозадыр хойларны доктааткан рацион ёзугаар чемгербейн турар.

Бригадирлер, зоотехниктер кодан айы-биле пунктуларга чедирер хуусааларын тодаргай айтыр, ону контрольдаар талазы-биле кошкак ажылдап келген. Ынчангаш чамдык хойжулар хойларны айыткан хүннеринде тарып боозадыр пунктуларга сүрүп чедирбес таварылгалар кайы хөй.

Бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланылышкынче шилчип кирген амгы үе-чадада мал тарып боозадыр техниктер-биле керээни чарып, ажылының төнчү түңнели хойдан алган хураган дээш ажыл төлевирин санадырын ыяк дугуржуп алыр болза, оларның ажылга сонуургалы болгаш харысалгазы бедиир.

Совхозтарга хойну тарып боозадырын сентябрь айда доозар болганда, РАУК-туң селекционер-зоотехниги Александр Хертекович Сүге-Маадыр четпестерни дарый чайладыр, пунктуларны үргүлчү эргиш, негелдени шыңгыырадыр ужурлуг. Ооң хүлээлгези ындыг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Чурукта көрүп турарыңар баш таарыкчызын — Галина Монгуш дээр. Ол — Чадаана хоорайда амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде ажылдап турар.

Мастерден ажыл-ижин сонуургаарымга, «мээң ажылымга үнелелди маңаа кээп, бажының дүгүн доктаамал таартып, чазай кылдыртып ап турар кижилер бээр болгай» деп харыылады. Ооң ажылдап турары багай эвес, ол дугайын аңаа ужурашканым кижилерден дыңнадым. Оон аңгыда ол хууда планның онаалдазын база багай эвес көргүзүглер-биле күүседип турар.

ЧУРУКТА: баш таарар мастер Г. Монгуш ажыл үезинде.

Валерий ТАНОВТУҢ фотозу.

Саар инээм чүге чогул?

КЫМ-ДАА ТУДУП БОЛУР

«Саар инээм чүге чогул?» деп материал парлаттынгандан бээр ам сес ай чедип тур. Ол үениң дургузунда кандыг өскерлишкиннер болганыл? Маңаа харыы бээри-биле чарыштыг кожа ийи районнуң төвү болур Шагаан-Арыг биле Чадаана хоорайларда байдалды өөренип көрдүм. Нити түңнел мындыг: кижилерниң мал-маган тударынга сонуургалы чаңгыс черге турганындан муң-не шимчеп эгелээн.

Эгезинде каш сан-чурагайдан көре каaптаалыңар. Чадаана хоорайга инектиң саны 51, Шагаан-Арыгга 28 башка өскен. Оон-биле кады баштайгы хоорайның чурттакчыларының саны 9 муң, ийигизиниң 7 муң ажыг дээрзин демдеглеп каалы.

Сес ай төнчүзүнүң бир-ле кежээзинде Чадаана хоорайның бетин кыдыынга, хамаатыларның инек уткуп алыр черинге ап четтим. Чолдак сыптыг кымчы, шывык туткан чурттакчылар уурук-суурук тап чыглып эгеледи. Оларның аразында хооркүүском даргазы Калдар-оол Комбуевич Куулар база бар болду.

Инек уткуп келгеннерниң эң улуг назылыы болур, 70 хар чоокшулай берген Екатерина Тимофеевна Таранова-биле чугаалажы бердим.

— Малыңарның кыжын чиир сиген-шырбиижин белеткедип алдыңар бе?

— Дайын чылдарындан эгелээш, бо хүннерге чедир мал-маганымның чиир чемин өске кижилерге белеткедип чорбаан мен. Хооркүүскомдан ынча малдыг деп справка алгаш, ону ыяш ажыл-агый черинге аппарып бээримге, мензэ сиген кезер шөлдү айтып берген. Сигенни хол кадыырыбиле кескеш, ам бажыңым чанында эккеп алдым.

Дыка-ла кызымак аа!

Хоорайда мал тударынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустунган дээр болза, шала частырыглыг апаар. Мээң чугаалашканым Владимир Викторович Поздяев биле Василий Дмитриевич Уюсов оларның бирээзи Чадааның автотранспорт бүдүрүлгезинге үжен ажыг чылдар дургузунда ажылдааш, ам пенсиялап орар. Ол төрээн организациязындан сиген сөөртүр машинаны дөрт хүн дургузунда сүржүп келгеш алган. Чоңга төлевирлиг ачы-дуза чедирер планныг турган, АТБ бодунуң хоочунунга безин каш хондур дузалап чадашканы дыка шүүттүг болган.

Кыжын база мал кадарар Тайра Нарамандыкович Ондар-биле база чугаалаштым.

— Кыжын кадарбас аргам чок ийин — деп, ол чугаалады. — Бирээде, бистиң черге хар чуга дүжер. Ийиде, бодумнуң, ажы-төлүмнүң, дөргүм-төрелдеримниң мал-маганың канчап кадарып бербес мен? Үште, шагда черинин 6-7 аът-хөлүн база кадарып кыштаар кижи мен.

— Кышкы кадат организастаарын мал тударының база бир ажыглап болгу дег аргазы-дыр деп көрдүм. Тайра Нарамандыковичиниң амгы коданында 112 баш бар. Дүүнгү коданда малдың баш санын 300 ажыр санадым. Оон аңгыда хем ол чарында база бир кодан бода мал бар болгай. Коданнарга катпас инектерниң баш саны та чеже чүве.

Моон алгаш көөрге, Чадаана хоорайда бода малдың баш саны отчёттарда эвээш кылдыр көргүзүп турар-дыр.

— Бо хоорайда 17 чыл чурттап келдим. Ол үениң дургузунда чизе кылып чораанын чаңгыс-даа көрбээн мен — деп, инек мал тудуп орар Михаил Иванович Тарасенко мензэ чугаалады.

Отчёттарның будалыышкынныг болуп турарын дараазында факт база бадыткады. 1987 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, хоорайда чүгле 10 (?) дагаа бар болуп турар. Оларга артында Кирпич-Сарайда. А даң бажында хоорайга кылаштап турарга, ооң ужу-кыдыында алгыжы аскырдагаалар чир-шоң дужуп-ле турар...

— Улуг малдың кададындан аңгыда, келир чылын бызаалар кадарарын база организастаза деп бодалдыг бис — Чадаанада хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы Калдар-оол Комбуевичиниң мензэ чугаазы ол болду.— Оон башка олар ындында-ла көгү чедишпес хоорайывыстың кудумчуларында эндерилди.

Эки бодал-дыр, чүгле ол амыдыралга боттанып болзунам!

Чыл эгезинде мээң бижээним ол чүүлде Шагаан-Арыг хоорайда инектерниң кызыр артып турарын база шүгүмчүлээн болгай. Ам байдал кандыгыл?

— Тарып боозадылга чорударының дериг-херекселдерин садып алырынга 2 муң ажыг рубльди ветеринария эмнелгезинче шилчиткен бис — деп, Шагаан-Арыг хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы Сергей Федорович Киреев чугаалады. — Хоорайда ийи буга база бар. Ынчангаш инек боозадылгазының айтырыы бисте үзе шиитпирлеттингени.

— Хоорай чурттакчыларының сиген кезер шөлүн совхоз инектери чаза базып каапкан турду...

— Ындыг факт турган чүве, ынчалза-даа сиген кезип алыр шөл-биле инектиг бүгү чурттакчыларны хандырган бис.

— Сиген сөөргүп алырының айтырыы канчаар шиитпирлеттингенил?

— Бо талазы-биле ийи-чаңгыс хомудаллар турду. Олар бисте чурумчуткан байдалды ажык-чарлыг болдурбааныыстан болган. Сиген болгаш өске-даа херек чүүлдер сөөртүп алырынга бисте Тыва-трансагентствонуң машиназы белен. Херек апарганда автомашиналарны АТБ-ден, сеппеге-техниктиг бүдүрүлгеден болгаш өске-даа организациялардан улуг моондак чокка ап болур. Байдал экижип турар-дыр, өске черлерде кандыгыл?

Кодур-оол ОЮН.
(Бистиң корр.).

БҮРҮН БАДЫТКААН

Бо чылдың август 13-те № 187 «Шынга» Нарын суурда комплекстиг хүлээп алыр пунктунуң идик даарак-чызы Ермолай Аракчааның «Пунктуга септелге херек» деп чүүлү парлаттынган. Ук материалды сайгарып, хемчээн алыры-биле Чоннуң амыдырал хандырылгазы министерствозунче чорутткан.

Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылга министри С. К. Буяндының редакцияга харыылааны болза: «Нарын суурда комплекстиг хүлээп алыр пунктунуң идик даарачызы Е. Аракчааның бижээн чүүлүн ол черге барып сайгарган. Ол сайгарылгага «Нарын» совхозтуң директору М. К. Дүгер, кедээ Совет күүскомунуң даргазы К. Т. Куулар база материалдың автору киришкен. Авторнуң чүүлүнде бижиттинген фактылар бүрүнү-биле бадыткаттынган. Комплекстиг пунктунуң септелгезин янзы-бүрү чылдагааннар-биле совхоз-даа, чоннуң амыдырал хандырылгага бүдүрүлге эргелели-даа кылбайн келгени илерээн. Материалды сайгаргаш, дараазында шиитпирни үндүрген: Комплекстиг пунктунуң септелгезинге совхоз транспортту тускайлааш, тудуг материалдарын бээр. Райкүүском база акша-биле дузалавышаан, дилиг материалдары-биле хандырарын аазаан. Чоннуң амыдырал хандырылга министерствозу ажыл шалыңының фондузундан акша үндүрүп бербишаан, шифер тып бээр. А кедээ Совет комплекстиг хүлээп алыр пунктунуң септелгезин организастыг чорударын дааган. Пунктунуң септелгезин бо чылдың сентябрь 15-те доозары көрдүнген».

• • •

«Совхозунче көрүнмеске, кымче көрүнүрүл?» деп эгениң адаанга Е. Аракчаа ажылчын кижилерниң эки ажылдаарынга, амыдыралынга таарымчалыг байдалды тургузары база албан деп санаар мен деп, ол бижээн. Совхоз кассазынга ыяш сөөртүрүнүң хөлезинин төлээш, квитанциязын алгаш, гаражка чеде бээримге, директор машина хуваaган орар. Оон машина дилээрге «Машина чок» деп каар. Бо талазы-биле авторнуң хомудалын база ол-ла сайгарылгага көрген. Аракчааның совхоз кассазынга төлээн акшазының квитанциялары, шынап-ла, бодунда бары хыналдадан илерээн. Совхоз директору М. К. Дүгер, Е. Аракчаа дыңнап турда, бухгалтерия ооң акшазын дедир эгидер азы транспорт-биле хандырарын сүмелээн».

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдарын өөренип турарларга

ЧААРТЫЛГА

•Ийиги чүүл•

База бир чүүлче, ССРЭ-ниң даштыкы политиказын эде тургузарының айтырыынга хамаарыштыр партия конференциязының угланыышкынынче кичээнгей салыр бодап тур мен. Амгы бодал ёзугаар бо талазы-биле бодунга, бодунуң эрткен үезинге болгаш нитизи-биле-даа саналдар эң шынчы, бот-шүгүмчүлекчи болган. Иштики болгаш даштыкы политиканың бот-боттарының аразында харылзаазының ханызын мурнукузундан эки билбишаан, хосилу үрээн чорук, дайын мурнуңун болгаш дайын соолунун чылдарында болган репрессиялар Барыын чүкте хөй-хөй кижилерге дыргелген айыыл кылдыр билдинип турган дээрзинге совет кижилерниң хөй кезии көшээрежип турар. Бистиң дугайывыста багай чүве бодаар чылдагааны оон соонда-даа болдурган бис. Элээн каш үе мурнунда Евгений Евтушенко «Литературная газета» солунга мынча деп бижээн: «Сталинниң лагерьлериниң, кайы хамааачок тудуп хоругдаашкыннарының, угаан-бодалды соора ажыглаар чоруктарның, академик Сахаровту үндүр шөлээниниң, бистиң Афганистанда шериглеривистиң дугайында коргунчуг, шын— чаңгыс одуругга тургускан болгаш хөлүн эрттир үрдүнчек бо бүгү чүүлдер маадыр тыг чорукту кошкадырынга чедирип, бүгү чүүлге шажыннын «хоралыг империязының» овур-хевирин кииреринге чедирип турган»

Кижи төрелгетенниң төөгүлүг салгалынга боттарывыстың эргелериивиске бүзүрээр чоруувустан боттарывысче өске таладан көрүп шыдавас апарган бис. Чижээ Хрушевтуң капитализмни төөрүдүп каaптар дээн аазаашкыны мынчага чедир бисте аңаа эвес сагындырып турар. Оон ол сөстери дээрге чедимче чок политиктиг метафора болган деп база катап бадыткаары бөгүн артык боор. Өске чүүлдү: ол-ла Хрушевтуң реформазын тергиин антикоммунист Уинстон Черчилль дээн мышкаштар безин деткип турганын база сагындырары чугула. Бөгүн-даа, чамдык чүүлдерни санаваска, Барыын чүкте бистиң эде тургусутуушкунувусту чүгле хайгаарап турар эвес, харын-даа үнелеп турар дээрзин көрүп турар бис. Барыын чүктерниң удуртукчулары политиктер, хөреңгитен кижилер социализмге чедишкиннер күзеп турар деппе? Чок, херектиң талазы өске: политиказының канчап баары билдиимес нарын чурумдан бистиң хоорлуп турарывыс оларга таарымчыг турар.

Партия конференциязынга М. С. Горбачевтуң илеткелинге мынча деп демдеглээн: чоокта эрткен үеде бис политиктиг чепсек-херексел-биле күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар аргаларны долу ажыглавайн келген бис: боо-чепсекти эндере бүдүрериниче ССРЭ бодун хаара туттуруп кан ол чорук чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, нитизи-биле делегей аренызынга багай салдарлыг болган.

Бөгүн совет даштыкы политиканың үндезинин чаа угаан бодаашкын ээлээн. Эрги чүүлдерден хоорлуп тура бистер ол оруктап чоруурунга өскелерге дузалап турар бис — сөөлгү үеде Барыын чүктүң сураглыг ажылдакчыларының Совет Эвилелинде «чаа ажылдыышкын» дугайында чугаалап турары аңаа эвес. Бистиң дузавыс-биле, бистиң куженишкиннеривис-биле бүзүрежилгениң дениелин бедиткениниң тодаргай чижээ бодур: ядролуг чепсектиң бүдүн кезиин узуткаар дугайында ССРЭ биле АКШ төөгүже бир дугаар керээ чарып алган.

Күш дөгевейн делегейни тургузарын эгелээр бедиктерже кижи төрелгетен ам чоокшулап келген. Ындыг делегейниң фундаментизиниң улуг болгаш эң чугула чүүлү болза стратегиг шаап халдаашкын чепсектерин 50 хуу кызырар дугайында керээ болур. Күш дөгевес делегейни тургузарының херели, кижи төрелгетенниң ёзулуг херели ол болбаза-даа, оон ым-демдээ черле ол апаары билдиниг. Ядролуг чепсекти бүрүн узуткаары, дайындан шуут ойталаары, аңаа чепсекти хөй-биле кызырары эргежок чугула. Ядролуг халапты тывылдырар дизе термоядролуг-даа чепсек ажыглаав херээ чок, аңаа чепсек-биле-ле хөй санныг АЭС-терни «узуткап болур» дээрзин Чернобыль сагындырып турар. Чернобыльдың коңгазы бо удаада кижи төрелгетенге кичээндириг болган. Ооң дааажын кижи бүрүзү дыңнаан бе? Чүгле делегейде эвес, бистиң чуртувуста кижи бүрүзүнге четкен бе?

Ажыл-херекти соңгаарлаттайн, ядролуг бүгү күчүнү дораан узуткаар дугайында бүгүдениң дугуржуп алыры эң-не угаан-сарыылдыг чүүл болур ийик. Болуушкуннар дораан ынчап баары амдызында бүзүреничиг эвес. Коңганың ол үнүн дыңнавышаан чүү болурун манап орар бис бе? Азы оон-даа берге, оон-даа сарыылдыг орукту шилип алыр бе? Диριг чурттап артар дугайында шыны-биле бодап турар улуг күрүнелер ядролуг чепсекти чаңгыс талалыг дүжүрериниче дораан кирер болза эки деп бодаар мен. «Боо-чепсекти дүжүрер айтырыгга эң дидим, ылап-ла горбачевчу дидим чорук-биле хөделбишаан, бот-боттарывыстың, ийи блоктуң шиитпирлеп турар айтырыгларының чүгле чартыын эртер эвес, харын-даа удурланыкчывысты база ынчаар кылырынче албадап, оон элээн каш базымнар кылырып безин чедип аптар бис» деп, Алесь Адамовичиниң бодалдары-биле каттыжар-дыр мен.

Баштайгы үеде, хөй эвес, дарыы согуг бээринге четчир санныг ядролуг чепсекти артырып алыры, ону моон соңгаар бүдүрериниден ойталаары чугула боор Ону херек апарганда-ла ажыглаары эвес-ле болгай — ындыг сорулга саарыыл чок болгаш харын-даа кемниг. Бисте ол чепсек бар деп чүвени билип алыр ужурлуг кижилерниң билип алырынга ол херек.

Айыыл-халап биле депшилге чарылбас дээрзин Чернобыль көргүскен. Ол ындыг болур ужурлуг бе, ол ынчаар кезээде турар бе? Кижи төрелгетен тамының эриинде келген, ооң дувуче харап алган турар ышкажыл. Улуг күчү сүргеш бурунгаарлаан чорук бүгү-нити сарыыл чок чорукка чедирип, ийи-чаңгыс кижиниң амы-тынын хөй-хөй чылдарда үнелевейн келген болза, ядролуг чепсек кижи төрелгетенниң амы-тынын үнелевезинге чедирген. Кижи төрелгетенниң боду бодун узуткап болурунга чедирип келген. Бо таварылгада депшилге дедир талазын көргүзүп турар.

Аас-кежик чок таварылга турбаан болза аас-кежик турбас ийик деп чугаа бар Чернобыльдың болгаш өске-даа черлерниң халавы бодунуң салым-хуузун бодав көөрүнче кижи төрелгетенни албадаан. Термоядролуг чепсектиң тургустунгаа айыылы хөйнү көрген кижи төрелгетенге дайын өөскүдер дугайында күзелин шуут узуткаар түннелди үндүреринге чедирип болур. Ол дугайын Ленин база баш бурунгаар көрген: Күрүнелер аразында дайынче шилчип болур хамааты дайыннарны соксадырынга ол чедирип болур.

Аңгы нитилели бир формациядан өскезинче сайзырап кел чыткан, оларның дараазындаазы-ла бүдүрүкчүлүг күштерниң хөгжүлдезиниң дениелиниң талазы-биле мурнукузундан бедип орган. Ол депшилге кайы хире күштү үндүрүп турганш чедип алдынып келгенил? Ф. Энгельс мынча деп бижээн: «...төөгү дээрге бүгү-ле бурганнарның эң кадыг-шыңгыызы боор магат чок, ол бодунуң тииллекчи мага-бодун чүгле дайын чылдарының эвес, тайбын экономиктиг хөгжүлдениң «үелеринде-даа козургай мөчү-сөөктерин дамчыштыр эккелген». Ынчангаш арыг депшилге дугайында эвес, а аңаа депшилге дугайында чугаалаары чугула. Депшилгеже орукту кижи төрелгетен кижиниң шыдажыр арга чок куженишкиннери-биле тудуп келген. Ол байдалдарның ым-демдектерин черле кагбайн чорааш депшилге кижиниң хинчээнге төрүттүнүп, боду база ол-ла чаа-чаа хинчектерни тывылдырып келген. Кижилерниң ол хинчээн узуп, оларны мөңге уйгуже киирер чүүл термоядролуг чепсек болур. Миллиард-миллиард кижилерниң түрегдел чок чурттаар аргазын хандырып шыдаар бүдүрүкчү күштерниң шак ындыг өзүлдезиниң үезинде ындыг боорга тааржыр бе? Бо талазы-биле барык чүс чыл бурунгаар Ф. Энгельс мынча деп бижээн: «...бистерниң, кижилерниң мелегейи дээрге, бир эвес ажыглаар аргазын боду албадап келбес чүве болза, ёзулуг депшилгени боттандырар дидим чоруувус чок улус-тур бис ийин».

Амгы үеде, кижи төрелгетенниң хинчектиг ол кызыгаарында чедип келгенде, революсчу күш дөгээриниң айтырыынче кичээңгейни доктаатса эки. Марксизмниң классиктери күш дөгээр революцияны чүткүлдүг пропагандалап келгенин сагындырза артык эвес, чүге дээрге күш дөгээр чорук-биле тургустунган, амыдыралы ындыг нитилелге оон өске арга ажыглаттынмас. Күш дөгээринге хандыкшылдыг кижилерни күш дөгээринден ойталаар кылдыр бүзүредири берге, чүге дээрге оларны эки тура-биле эрге-чагыргазындан ойталаар кылдыр бүзүредип шыдавазы-биле дөмей-ле. Чүгле оларны күш-биле «бүзүредип» болур.

Ынчалза-даа күш дөгээр чоруктар база аңгы-аңгы. Термоядролуг үе мурнунда турганындан термоядролуг үедээзи ийи аңгы.

Бистиң бөгүнгү чурттап турарывыс делегейде нити кижилерниң эрге-ажыктары чугула апарган. Ол дээрге XIX партконференцияның түңнели-дир. Сорулга чүл дээрге «объективтиг» чүүлдерни субъективтиг чүүлдер-биле быжыглаары болур. Маңаа үлегерни бистер, эртемниг коммунизмниң төлээлекчилери, көргүзер ужурлуг бис. Эртемниг — ол дээрге, бирээде, казарма социализмниң сталинчи утопиязындан шуут сыр дедир чүүл-дүр. А ийиде, күрүнениң иштики политиказын чүгле эртемге үндезилеп тургузары-дыр.

Маркстың «Пролетариат биле буржуазияның аразында чөрүлдээлерден коммунизм бедик турар» дээн сөстерин утпас ужурлуг бис. Чер кырында амыдыралга нити болур бүгү чүүлдерже кичээңгейни угландырар ужурлуг бис. Капитализмниң болгаш социализмниң удур туружу — чайгаар турар чүүл-дүр. Ону күш-биле шиитпирлээр чорукту болдурбазы эң чугула. Социалистиг эвес күрүнелерниң массаларын сонуургадыптар кылдыр амыдыралдың материалдыг, культурлуг, демократтыг дениелин тургузары бистиң эң чугула сорулгавыс, ынчан социализмге удур дайын кажан-даа болбас. Ону дужа-келбиже эвес, а кижи төрелгетенниң санал-оналын барымдаалап турган, ленинчи чагыгларның боттанышкынынга үндезилеп турган, бистиң ажыл-агый, культура болгаш демократтыг тургузуушкунувуска чедишкиннеривис делегейге салдар чедирип турар кылдыр тургузары чугула. Ынчан капитализмге удур күш дөгээр революцияның херээ чок апаар. Ынчан социалистиг эвес чурттарның улустарының хөй-нитизи эки тура-биле эрге-чагырганы дужуп бээринче буржуазияны албадаптар.

Социализмниң артык күжүн боттандырар сорулгаларны сайгарарынга шериг чарылдаларын кызырары чугула апаары чугаажок. Иштики чугула айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр болза совет кижилер элээн хостуг апаар. А социализмниң пропагандазы бодунуң хөгжүлдезиниң чаа чадазынче кирер, ол сөс кырынга пропаганда эвес, а социализмниң чаа овур-хевирин, оон чечектелиишкинин, демократчызын, кижизиг утка-шынарын көргүзер.

Ынчангаш чүгле социализмниң салым-хуузу эвес, делегейниң салым-хуузу эде тургустунуушкунуң чедишкиннеринден, оон сорулгаларын хамыктың мурнунда бистиң чуртувустуң иштики амыдыралының сорулгаларын шиитпирлээрниң темпилеринден болгаш шынарларындан хамааржыр. Эде тургустунуушкун — ол дээрге кижи төрелгетенге ядролуг чепсек чок, дайын чок, күш дөгээр чорук чок чаа делегейни тургузары-дыр.

Аглас БУРГАНОВ.
Профессор.
(ПМА).

Эде тургустунуушкун: дуржулганың адрестери

АЖЫЛЧЫН КИЖИ ФЕРМЕР АПАРГАН

● «АРХАНГЕЛЬДЕН АШАКТЫҢ» ТУЛАДА АДРЕЗИ ● ЭКИ ТАЛАЗЫН ДИЛЭЭШ ● ҮНДЕЗИНИ — НИИТИНИҢ АЖЫЛ-АГЫЙЫ ● СОЦИАЛ ДЕТКИМЧЕНИ КАДАР ●

Тула областа Ясногорск районнуң Архангельское дээр суурунче чоктаан орук кыдыында турар, каракка улуг-ла илдикпес ферма-ла болгай. Чаңчыкканывыс ёзугаар ферма деп адаары безин берге-даа болгу дег: кедээ суурда бажың чанында бичежек сарай кажаа көстүр. Харын оон ээлери «индустриалдыг» хоорай кижилери — Владимир Николаевич болгаш Галина Ивановна Чириковтар магистральдыг газ хуваар станцияның операторлары бооп ажылдап турган. Чустуң алды ончуу хемчээлдиг огородтуг бажыңы оларның албан хаар чери бооп келген.

Галина штат кызырыышкынынга таварышкаш, өг-бүлениң бюджедин хевээр арттырары-биле кады, чүнү канчаарын, тааржыр ажыл тып алырын бодап эгелээн. Шымбай харын ында «Ленинчи орук» колхоз аренда керээзин чарарын оларга сүмелээн. Архангельское суурнуң чурттакчылары Чириковтарның ажылгырын эки билир. Өг-бүле ук колхозтан баштай беш, оон улаштыр база беш инектерни хүлээп алган. Инектерни шилип-даа албаан, фермадан анаа-ла үзе сүрүп келген. Дугуйлуг тракторну, кожугну, сиген кезер машинаны, дырбааштарны база арендага алган. Газ хуваар станцияның оператору Владимир Чириков малчынның чымыштыг ажылын ынчаар хүлээп алган. Ону Тула черге «Архангельден келген ашак» дижир апарган. Оон ажыл-херээ Сивковтуунда ышкаш, берге болбаан, чогуур деткимчени үргүлчү ап турар.

«Ленинчи орук» колхозтуң аныяк даргазы Н. Н. Дубина ажылда чаа чүүлдерни үргүлчү деткиир кижи, аренда керээзин обласа база бир дугаарында ажыглап эгелээн.

— Ажыл-агыйның сан-хөө байдалын өөренип көргеш, аренда аргазын баштай мал ажылынга — чоннуң дузалал ажыл-агыйынга нептередирин шиитпирлээн бис — деп, Николай Николаевич чугаалап турар.— Ниитиниң бүдүрүлгезин база утпайн турар бис. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн, малдың продуктулуг чоруун дыка бедидерин шиитпирлээр дээш түңнелдерниң деңнештирип турар бис. Алыр арыг орулганың нормазын тодараткан. Бо чылдың баштайгы беш айларының түңнели-биле Чириковтарның ажылының түңнели эки бооп, шын оруктуу шилип алганы илерээн. Өг-бүле фермазының ажылының ажыктыг чоруунуң деңнели нииити колхозтуунга бодаарга ийи катап улуг болган.

Арендаторларның (Чириковтарның) колхоз-биле экономиктиг харылзаазы садып алыр —садар принципке үндезилеттинген. Өг-бүле эргежок чугула курлавырларны колхозтан садып алыр, а бүдүрген продукциязын ажыл-агыйының иштики саналга өртээ-биле колхозка садар. Өскезинге долу тускайлаң чорукту ажыглап турар. Эвээш чарыгдал үндүргеш, хөйнү кылып алыр, четпейн баар болза бодунуң карманындан төлээр апаарга ажыл-агыйны чорударының эң ажыктыг аргаларын кижилер боттары-ла дилеп эгелээр.

Саналга кылыры бөдүүн — Чириковтарның өг-бүлези керээ ёзугаар базис үзү 3,5 хуу, 27 тонна сүттү колхозка садарын хүлээнген азы инектенге 2700 кг сүттү саар дээн. Килограмм сүттү сатканы дээш колхоз 34 көпеекти төлээр. Оон үнген түңден арендаторлар продукцияны бүдүрерингe үндүрген чарыгдалдарын: чижээ, мал чемнери белеткээринге план ёзугаар бот-үнени, кывар-чаар материалдар садып алырынга үндүрген болгаш өске-даа чарыгдалдарны казып каалтар. Оон артыы оларның бот-орулга-чарылгалыг орулгазы болур. Арендаторлар ажыл-агыйга инектеп-не бир бызааны 21 хонук иштинде азырааш дужаап, аренда төлевирин дуглап турар.

Оларның түңнелдери бөгүн кандыг бооп турарыл? Ам дээрезинде колхоз даргазы безин аңаа чогуур харыы берип албас, чүге дизе мурнундагызында ышкаш бухгалтерия чери ону хүннүң санап турбас. Ажыл-агыйга кол-ла чүве — түңнел көргүзүглер. А арендаторлар хүн бүрүдеги чарыгдалдарын ыяап-ла санаар апаар: бөгүн каяа ажыр чарыгдапканыл, чедир кылбааныл, даарта ону канчаар чайладырыл, шуптузун бодаар, санаар апаар.

Чижээ, Т-40 тракторнуң өртээ чиик-даа болза ону ажыглааш, көпеек эвес, а акша шилчидип турар. Ынчангаш Чириковтар ону эң-не ажыктыг ажыглаарын бодап турар. Оон өг-бүлези бодунуң хөлезилеп алган техниказы-биле колхоз кежигүннеринге ачы-дузаны көргүзүп болурун аренда керээзинде айыткан ужуру ында. Ону чедингир кылдыр тайылбырлаарга мындыг: арендатор кым бир кижиниң бажың чанында участогун болбаазырадып азы бир кижиниң чүъгүн дажыглап берген болза, ачы-дуза чедиргени дээш алыр түңнүң 70 хуузун колхоз кассазындан дораан-на туда санадып ап болур, өскези колхозка кирер.

Аренда керээзин бүгү кижилер чаңгыс үн-биле хүлээп алган дээр болза арай-ла частырыг болу бээр ийик. Ону хынамчалыг сайгарып көөрге, специалистерниң чамдыызы, ылаңгыя «эрги дадыгыышкынның» кадрлары маанарының туружун ээлеп турарлар. Кол фондуларны үүрмек ажыл-агыйларга быдарадып турарга хомуданчыг эвеспе? Бир кижи он инек хөлезилеп алган-дыр, өскези, үш күзү... Күш-ажылды эрги ёзу-биле организастаарынче эглип турарывыс ол эвеспе деп чамдык кижилер айтырып турар.

— Чок — деп, «Ленинчи оруктуң» даргазы харыылаан. — Хууда аренда ниитиниң ажыл-агыйын хөгжүдеринге идигни берип турар болгаш колхозтуң кол принциви бооп турар. Он инек дээрге бир өг-бүлеге кылып шыдаттынмас ажыл эвес ышкажыл. Бүдүрүлгени улам ыңай калбартырының планы Чириковтарда бар. Оларның кожазында ийи өг-бүле фермаларны тургузуп турар. 50 инектерни олар ажаап, кадагалаар. Кижи бүрүзү бодунуң боттуг күжүн үнелеп турары ол. Баштайгы арендаторларның дуржулгазын өөренип көргеш, нииити колхозка мал ажылын хөгжүдериниң программазын ажылдап кылган. Мал ажылында ажылдап турарларның 25 хуузу, аренда керээзин чарар дугайында дилегни баштаар черге киирген. Кижилер келир үедеги перспективаны билип каан.

Аренда өг-бүлеге чүнү берип турарыл? Чаңгыс чижекти көргүзээл. Чириковтар кажан чаа ёзу-биле ажылдап эгелээнинин баштайгы айында оларның арыг өрулгазы 600 хире рубль болган. А колхоз даргазының шалыңы үш чүс бичии ажыг. Ынчаарга колхоз даргазының шалыңы арендаторларның эки ажылдаанындан база хамаарылгалыг болганын демдеглээр херек.

Арендаторларга социал деткимчени көргүзери база чугула. Оларның каш шак ажылдааның бижээн табельдер бар эвес. Дыштаныр хүннери, шөлээзи — барык чок, боттары шиитпирлээр. Ынчангаш колхоз нииити чурумну ёзугаар чылда кылган ажылының түңнелдери дээш шаңналды аренда керээлиг өг-бүлелерге тывсырын база шиитпирлээн чүге дизе олар боттарының бүдүрүкчүлүг ажылы-биле колхозту коллективтиг хөгжүдеринге киржип турар. Биргээр чугаалаарга, олар коллективтиң бүдүрүлге болгаш социал талаларын быжыглаарынга боттарының үлүүн аренда дамчыштыр киирип турар. Арендаторлар бүдүрген продукциязын сайгарылга өртээн дамчыштыр садып турда, колхоз арендаторлардан садып алган продукциязын күрүнеге ийи дакпыр улуг өртекке садар. Оон ужурунда олар колхозтуң деңг эргелиг кежигүннери бооп турар.

Владимир Николаевич Чириков газ хуваар станциязында ажылдавышаан хевээр. Шалыңын база албайн канчаар. Ажылчын бооп артса-даа, ол черже ээп келген.

А. ДЗЮБЛО.
В. ТЕРНОВСКИЙ.
СЭТА-ның корр.
Архангельское.
Тула область.

АРЫГ-ШЕВЕР ЧОРУК — КАДЫКШЫЛ

Эрткен чылдың апрельде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязынга «Чоннуң кадык камгалалының дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунуң санитар-эпидемиология талазы-биле чоннуң чогумчалыг чоруун хандырар дээн кезээн Тес-Хем районда күүседип турарының дугайында» айтырыгны чугаалашкаш, ол талазы-биле чамдык кылдынган ажылдар-биле чергелештир улуг-улуг четпестерни илередип, ону чайладырының аргаларын айыткан шиитпирни комиссия хүлээп алган турган.

Райкүүскомнуң хуралынга ол айтырыгны база улус депутаттарының Самагалдай кедээ Совединиң күүскомунуң даргазының информациязын чугаалажып көргеш, ол талазы-биле чогуур шиитпирни хүлээп алган, чурттакчылыг суурларны чаагайжыдар болгаш ногаанчыдар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган. Ол айтырыгны чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чурттaлга-коммунал ажыл-агый база чаагайжыдылга талазы-биле комиссиязының шиитпирин күүседири-биле чогуур хемчеглерни ажылдап кылгаш, боттандырарын чер-чер Советтериниң күүскомнарынга дааскан турган. Ынчангаш бо чылдың апрельде Самагалдай, Чыргаланды кедээ Советтери боттарының сессияларынга суурларның сүт-бараан фермаларының база малчын кодааннарының девискээрлериниң чаагайжыдылгазының болгаш ногаанчыдылгазының талазы-биле айтырыгны чугаалажып көрген. Ол сессияларга шиитпирлерни база хемчеглерни хүлээп алган. Тес-Хемниң район эмнелгезиниң база санэпидстанцияның коллективтериниң бүдүрүлге хуралынга районда чоннуң санитар-эпидемиологтуг чогумчалыын хандырарының айтырыын чугаалажып көрген. Районнуң кадык камгалал албан черлериниң ажыл планын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң комиссиязының санал-оналдары-биле дүүштүр улам тодарадып, немээн. Оон түңнелинде чамдык ажылдар кылдынган. Самагалдай суурда Советская, Комсомольская кудумчуларының улус кылаштаар кезээн дескилеп, асфальт-биле шыпкан, муң хире ыяштарны олуртуулаан, дөрт кудумчуда ыяштар суггарары-биле арыктарны септеп, каскан. Дыка хөй организацияларның девискээрлеринге үр үеде чыглып чыткан бокту арыглаан. Шак мындыг янзылыг ажылдарны Берт-Даг биле Белдир-Арыг суурларга база кылган. Бо чылдың апрель-майда районнуң девискээринге чаагайжыдылга айлары эрткен.

Медицина билиглерин пропагандалаарынче, арага ишпес чорукту бадыткаарынче, малчыннарның амыдырал-чурттaлгазының айтырыгларынче, халдавырлыг аарыгларны болдурбазынче чогуур кичээнгейни салып келген. Суурларже, малчыннарже комплекстиг үнүүшкүннерни организастап, улуска медицина дузазын чедирер, санитарлыг байдалын хынаар талазы-биле ажылды кылган. Чурттакчы чоннуң чамдык бөлүктерин эмчи шинчилгезинге ыяап-ла киирерин хайгааралды күштелдирген. Эрткен чылдың бо үезинде-биле деңнээрге, халдавырлыг аарыглардан чоннуң аарыыры эвээжээн.

«Кадыкшыл» программазын боттандырар

Комиссияның сүмезин ёзугаар республиканың санэпидстанциязы райсанэпидстанцияга бүгү талалыг дузалап келген, ол районга элээн каш кол-кол специалистер барып, практиктиг дузаны чедирген. Ол ышкаш дезинфекция кылыр тускай бир автомашинаны үндүрүп берген.

Садыгның болгаш хөй-ниити черлериниң, хоран-химикаттар складтарының, хову турлагларының, сүт-бараан фермаларының база кыргылда пункттарының санитарлыг байдалын рейд бригадалары доктаамал хынап турар. Амгы үеде малчыннарда 58 чунар-бажың база өрүмнеп каскан 38 кудук ажылдап турар. Районнуң санитар албанының саналы-биле Шуурмакта магазинниң база Самагалдайда № 3 магазинниң, аъш-чем складының соодукчуларын септеп кылган, ол ышкаш соодукчу 3 камераны райпо немей алган. Самагалдай кедээ Совединиң күүскомунуң шиитпири-биле ында ийи суур арасында бок төгер черни хагган. Оон орнунга район төвүнүң соңгу талазында бок төгер чаа черни доктааткан.

Шак мындыг чогумчалыг ажылдар-биле кады Дээди Советтиң доктаамал комиссиязының шиитпирин күүседир талазы-биле чедир кылдынмайн турар чүүлдер хөй дээрзин чоокта чаа комиссияның чоруткан хыналдазы илереткен. Чер-чер Советтериниң күүскомнары шиитпирлерни хүлээп ап, хемчеглерни ажылдап кылгылаан болза-даа, оларның күүселдезин кым-даа контрольдавайн келген. Самагалдай биле Белдир-Арыг суурларның арасында чыылган бокту аштап арыглаарынче район төвүнүң албан черлерин, организацияларын Самагалдай кедээ Совединиң күүскому организаставайн турар. Доктаамал комиссияның төлээлери районга хынап чоруп турда, кайы коллективке, кандыг участоктарны аштап арыглаар кылдыр хуваап, айтып бергенин херек кырында удуртукчулары билбес болган. Кедээ Совет күүскомунуң секретарының чугаалап турары-биле алырга, кайы хамаанчок төккен ол бокту арыглаарынга 15 муң рубльди көрүп каан. Ол хиреде бо ажыл мынчага чедир чылбайн турар.

Тес-Хем районда суурларның санитарлыг байдалы ам-даа куду. Ак-Эрик суурда тараан ыяштар эвээш, кудумчуларын эки-ле дескилеп аайлаваан, бокту шуутта-ла суурнуң чанында төп турар. Ол хамаанчок кедээ Советтиң күүскомунуң бажыңының девискээринде бе-зин бокту оваалап каан чыдар, совхоз конторазының дужунда бокту база аштап арыглаваан. Суурда өрүмнеп каскан кудуктарны херимнеп кажаалаваан. Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң төвү Берт-Даг суурда байдал база-ла дээредевес. Чижээлээрге, тарымал ыяш эвээш, санитар дүрүмүн каржызы-биле хажыдып турарының фактылары бар. Суурнуң мурнуу база мурнуу-чөөн талазында суг кыдыында бокту кайы-хамаанчок төп каан чыдар. Бок төгер черни айытпаан.

«Кызыгаар» биле «Чодураа» совхозтарның директорлары, ол девискээрлерде кедээ Советтерниң күүскомнары суурларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын четпес шиитпирлеп, фермаларже аргыжар оруктарны хайгааравайн турарлар. Улуг-Күзег биле Хараал-Тей сүт-бараан фермаларында дыка хөй бажыңнарның чанында чүү-даа чок, крышаларын септевээн, чайлаглаарының мурнунда девискээрлерин арыглаваан.

Чер-чер Советтеринге эрткен соңгулдалар үезинде соңгукчулар боттарының депутаттарынга чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга талазы-биле элээн каш чагыгларны киирген. Чижээ, Кызыл-Чыраа кедээ Совединиң депутаттарынга кудумчуларны аайлап планнаарын, арыктарны септеп, казарын, суг агар хоораларны салырын, а Чыргаландыда кудуктарны херимнээрин, ыяштар суггарар арыктарны казарын чагаан турган. Олар амдыгаа чедир күүсеттинмээн. Бо талазы-биле кудумчу комитеттери, агиткварталдар, херээженнер чөвүлелдери, депутаттар болгаш бөлүктер база чурттакчылар боттары-даа улуг ажылды кылып болур болгай.

1988 чылдың бирги чартыында районнуң санитар албаны 20 объектини ажыглаарын хоруп каан. Оларның арасында садыгның база хөй-ниити чемненилгезиниң черлери бар. Арыг-шеверниң чурумун сагывайн турары дээш санэпидстанция 346 удаа штрафты онаатан. Объектилерни хаап турарының кол-ла чылдагааны болза, бүдүрүлге гигиеназын, санитар-гигиена чурумун хажыдып турарында. Эң ылаңгыя улустуң дужааганы эътти эки шинчип көрбес, орта чогуур документилер тывыспас чоруктар кайы хөй. Ветеринария ажылдакчыларының база күүскомнуң документизи чокка улус эът садар эргези чок болгай. Ол негелдени Тес-Хемде күүсетпейн турары хыналдадан илерээн. Оон түңнелинде чүгле июнь айда безин ижин-шөйүндүнүң халдавырлыг аарыгларындан тос кижи аараан.

Суурларны план ёзугаар арыглап аштаар ужурлуг. Ол хиреде бо ажыл ам районда ала-чайгаарлаашкынче кирген. Чүгле күзүн, чазын ындыг хемчеглерни ап турар.

Чаагайжыдылга база ногаанчыдылга-биле холбашкаан чагыгларны Советтерниң сессияларынга база доктаамал комиссияларының хуралдарынга чугаалашпайн келген.

Чер-чер Советтериниң күүскомнары девискээрлерни албан черлеринге, организацияларга быжыглаваан, ынчангаш олар хайгаарал чок, ол ышкаш кудумчуларны, шөлдерни, тарымал үнүштерни хайгаарап ажаарының чурумун бадылаваан. Бо бүгү четпестерни Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чурттaлга-коммунал ажыл-агый талазы-биле доктаамал комиссиязының Самагалдайга болган үнүүшкүннүг хуралынга шыгыыгызы-биле чугаалажып көргеш, санитар-эпидемиология талазы-биле чоннуң чогумчалыг чоруун хандырары-биле Тес-Хем райкүүском ам-даа шушпең ажылдап турар деп демдеглээн. Комиссияның ол хуралынга районнуң чер-чер Советтериниң күүскомнарының даргалары, районнуң санэпидстанциязының база эмнелгениң удуртукчулары олурушкан. Бо ажылга күш-ажылчы коллективтерни, доктаамал комиссияларны, депутаттар бөлүктерин, хөй-ниитиниң бот-башкарылгалыг организацияларын калбаа-биле киириштирерин, ол ышкаш суурларның бүдүрүлге объектилериниң, кварталдарның, сүт-бараан фермаларының чаагайжыдылгазы болгаш санитарлыг байдалы дээш хөй-ниити көрүлделерин, чаагайжыдылганың база ногаанчыдылганың эң эки объектизи дээш конкурстарны өй-өйлеп чорударын күүскомнарга сүмелээн, кудумчуларны, кодааннарны база бүдүрүлгениң объектилерин ажаап хайгаарарының санитарлыг корум-чурумунга шыгыы хайгааралды күштелдирерин районнуң санитар-эпидемиология станциязынга хүлээткен.

Сорулга КУУЛАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң инструктору.

ИЙИ ИЕНИҢ ДҮВҮРЕЛИ

Бо иелер ийи ангы районнарда чурттап турарлар. Бирээзи Бора-Тайга, өскези — Эрзин суурларда. Оларның кайызы-даа хөй ажы-төлдүг. Аваларны ажыг-шүжүг чоокшулаштырган. Оолдары Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип тургаш, амы-тынындан чарылган. Төлүн оскунганы иелерге аар согуг болуп, эгиттинмес каражаны болдурган. Аргалал-даа тывары берге. Мындыг байдалдыг улуска кичээнгейни кошкадып болур бе?

Чок. Ол дугайын бодаарга безин сагышка эпчок ышкаш. Хоочуннар чөвүлели, комсомол комитеди, херээженнер активи, күш-ажылчы коллектив дээш ээ көрнүп болгу дег организациялар кайы хөй. Ындыг турбуже, иелерниң хензиг негелделерин тоомчага албайн турар чоруктар барын ийи чагаа бадыткап турар.

Эрзин ортумак школазында башкы Чечен Сергеевна Норбунуң бажыңының септелгезин кылчып бээрин парлалгага сүмелеп бижээнинден бээр ийи чыл чедип турар. Бөгүнге дээр ол септелге кылдынмаан. Кичээнгей чок таварылганы солунга шүгүмчүлээн дээш хомудал кылган иени бир өскээр көрүп турганы база бар. Чечен Сергеевна деткимчени алган боор деп идегел-биле өске суурда ава ону солун дамчыштыр танып, билип алгаш, олче чагааны бижээн. Ийи аваның чагааларын моон адаанда парладывыс.

Баштайгы чагааның автору он дөрт уругларның иези Хоор Дагбаевна Ондар: «Экии, Чечена Сергеевна! Силерже силерниң-биле дөмей ие. Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип тургаш мөчээн Алдын-оол Маржымалович Ондарның иези Ондар Хоор Дагбаевна бижип олур.

Оглум 1987 чылдың октябрь 19-та чок болган. Бора-Тайга ортумак школазының комсомолчулары оглумнуң ады-биле комсомол организациязын адап алган. Кижи сеткилинге ол өөрүнчүг чорду. Бажыывыс тар. Улугларым өгленип чорутса-даа, ам-даа бичиилерим хөй. Ол үш кижи бичии бажыңда сыкмарлажып орардыр бис. Чамдык уруглар шала кырында удуп турар. Бажың дугайында айтырыгны республиканың удуртукчуларынга тургускан мен. Олар чурттап турар чериниң аайы-биле алыр ужурлуг деп харыылаан. Оон соонда Сүт-Хөл райкүүскомга билдириишкин киирдивис. Харылап шыдавазындан ийикпе ону Чырыдышкын министерствозунче чорудупкан болган.

Кайнаар-даа баарга, дузалаптар кижи чок боор. Бир эвес оглум турган болза, бажыңны боду тудуп албас бе деп бодап кээр-дир мен.

Мону бижий берген ужурум болза, силерге чоннуң сагыш човаашкыны кайы хирел дээрзин билип алыксадым. Амыдыралыңарда бергедээшкиннерге улустуң дузазы кандыгдыр. Силерниң ажыг-шүжүүнерни билип, бодумнуу-биле дөмей үлежип ор мен. Сергеевна, Оглумнуң тураскаалы кылдынмайн турар, ону кым харыылаар боор чүвел, Сергеевна?

Харыызын манап артым.

Маадыр ие Хоор Дагбаевна. 1988 чылдың апрель 5».

Бо чагаага артык тайылбыр херек чок хевирлиг. Немексеп турар чүвем, өг-бүлениң чурттап турары Бора-Тайга суурда чурттaлга тудуу барык чээрби чыл чедир чорбайн келген. Сөөлгү чылдарда харын ийи-чаңгыс чаа бажыңнар немешкен. Оларны аныяк специалистерге берген. А хөй уруглардыг өг-бүлелерге көрдүнмейн барган. Социал айтырыгларже сагыш салып турар апарган бо үеде, Сүт-Хөл районнуң удуртукчулары оода Маадыр-иелерге, өске-даа чингелделиг кижилерге бажың-балгат тудаарын чугулага көөрү күзенчиг болуп турар. Афганистанга шериг эрттирип тургаш амы-тынындан чарылган хамаатыларның төрелдеринге көрдүнген чингелделерни чер-черде канчаар күүсеттинип турарын контрольга алыры база артык эвес.

Хоор Дагбаевна биле Маржымал Очурович ол чаңгыс өрээл бажыңын боттары улай тудуп ап турганын-даа билир мен. Хөй уругларның ачазы, улусчу уран-шевер мастер. Күш-ажыл башкылап турар мастерскаязынга ол ажылдаар. Бир эвес бажыңынга таарымчалыг байдал турган болза, ол оон-даа хөйнү кылып болур.

Чурттaлга бажыңының айтырыы черле чидиг туруп турар. Чурттакчыларның боттарын-даа киириштирип тургаш, ылаңгыя кедээ черлерге бо чугула херекти хандыр өөренип көөр үе черле келген.

Чагааны алган Чечен Сергеевна боду база-ла шак ындыг байдалда турар болгаш редакциядан дуза дилеп чагаа бижээн. Оон чагаазындан чамдык одуругларны борта киирип көрейн: «Бо чагааны бижип турар ие кижи мээң-биле дөмей ажыг-шүжүглүг кижи чүве-дир. Ажыг-шүжүүнүң аарышкылыы мээңэ-даа, аңаа-даа дөмей. Менден дуза дилеп чоруткан-дыр. Каш кожууң кежилдир бо ава кижиге дуза чедирип шыдавас болганымга хомудадым.

Чүгле Эрзин, Сүт-Хөл районнарда эвес, өске-даа черлерде бис ышкаш өг-бүлелерже кичээнгей салбас чүве ирги бе? Дуза дилеп, айтырыг тургускан ажыы бар деп-даа бодай бээр-дир мен. Мээң оглумнуң тураскаалын муң рубльге кылдырар деп шериг комиссариады дыңнаткан. Ол акшаны райкүүском бээр дээн. 1985 чылдың март төнчүзүнде тураскаалдар кылыр черге кээримге, сес чүс ажыг чагыгларның арасында Эрзинден ийи оолдуң ады чок болган. Чагыгны катап кылдырып каааш, бижиктер ап алгаш, апрельде база келген мен. Ол чайладыр аттарын бижип чадап каан.

Чурулга мастерскаязының ажылдакчылары ол бижээн аттарны чидирип алган болган. Катап бижип бээрге, кускээр хөөрге эккеп дүжүрүп каарга, ол тураскаалдарны кышты өттүр тургуспаан. Ажыдыышкын кылганың дыңнаваан мен. Ол чевеглерни багай ажаап турары кончуг хомуданчыг.

Хоор Дагбаевнаның сеткилин хомудатпайн, тураскаалды тургузуп, ону эки ажаап турган болза эки ийик.

Бажыңымның септелгезин үш-дөрт чыл иштинде кылдыртып чадаштым. Бир-ле даргага кирип тургаш, бир чылын печкам, бир чылын кладовкам кылдыртып ап турдум. Бо чылын херимнеп бээр деп аазаан. «Даалгадан ээп келбээн» деп материал сөөлүнде септеп бээр деп аазаан бажыным ам-даа доозулбаан. Айтырыг тургузарга, анчыгзынар, ол-бо дээр сагыштыг боор-дур. Ол дээш сагыш аарыыр-дыр мен.

Эргим редакция! Ынчангаш бо ие кижиге дузалап көрүңерем. Хүндүткел-биле Норбу Ч. С. Июль 12.»

Дайын киржикчилериниң өг-бүлелеринге көрдүнген чингелделерниң канчаар күүсеттинип турарының дугайында хыналдаларны шериг комиссариады, өске-даа органнар база өй-өйлеп чорудуп, хоойлуну хажыдып турарлардан айтыралары артык эвес. Депутаттарның кичээнгейин боже углаары чугула.

Айтырыг тургускан кижилерге кичээнгей чок, бюрократсыг удуртукчуларга хемчегни онаар үе келбээн бе? Ындыг-да-ла чидиригге таварышкан иелерни дүвүредип турбайн, айтыртпайн-даа оларга дузалажыптар арга канчап чок болган деп?

Чоннуң негелде-хомудалдарының катаптавазын канчап чедип ап болурул? Силерниң санал-оналыңар кандыгыл?

Чагаалар-биле А. ХОВАЛЫГ таныштырган.

Н. МАНДЕЛА ХҮЛЭЭП АЛБААН

ХАРАРЕ. (СЭТА). Мурнуу Африка Республиканың президентизи Питер Бота Мурнуу Африканың африкан национал конгрессиниң удуртукчузу Нельсон Манделаны хостаарын оон апартеидке удур демиселинден ойталаар таварылгада болур деп негээн. Ол дугайын расистиг күрүнениң баштыңы мурнуу африкан телевидение дамчыштыр англи журналист Джон Кокерге берген интервьюзунга дыңнаткан.

Сөөк-язы ылгаарынга удур демиселден ойталаарын негеп, Преторияның ёзу-чурумунуң удуртукчуларының аңаа саналдап турган хосталганы Н. Мандела чаңгыс эвес удаа хүлээп албайн келгени билдингир болгай. Оон-биле кады күчүлээшкиниң үнер дөзү — Мурнуу Африкада апартеидтиң системазы болгаш эрге-чагыргаларының террору болур деп, ол демдеглээн.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОВЕТ НОТА

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Москвага дээди деңнелге болган совет-америк ужуражыышкын чепсеглениишкинниң дүжүрериниң чорудулгазынга чаа үе-чада болган деп, Совет Эвилели санап турар. Ол дугайын КНО-нуң Кол Ассамблеязынга албан аайы-биле документ кылдыр ында нептереткен ССРЭ-ниң КНО-нуң чанында доктаамал төлээ чериниң КНО-нуң чиигине секретарының адынга чоруткан вербалдыг нотазында айтып турар.

Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталар талазы-биле совет-америк Керээниң күштүг болуп кирген ядролуг чепсек чокка тайбыңның херек кырынга тургузарынга эгени салган. Ол болза ССРЭ болгаш АКШ-тың ядролуг чепсектериниң ийи хевирин чок кылырын баш удур көрүп турар төөгүде эң баштайгы делегей дугуржулгазы-дыр деп документиде айыткан. Москвага болган ужуражыышкын үезинде чедип алдынган принципиалдыг дугуржулгалар, ракетага удур камгалал системазын кызыгаарлаар дугайында керээни сагып турган, стратегтиг шаап халдаашкын чепсээн 50 хуу кызырары чүгле чаңгыс ол хөделиишкин-биле кызыгаарланмас дээрзинге бүзүрелди болдуруп турар.

Ындыг үеде политиктиг таарымчалыг байдалды хевээр арттырары, ийи таланың базымнарын чепсеглениишкинниң дүжүрер хөй талалыг күженишкиннер-биле быжыглаары, боо-чепсекти кызыгаарлаары чугула.

БИРМАДА БАЙДАЛ

РАНГУН. (СЭТА). Чурттуң найысылалында элээн каш хонуктар иштинде күчүлеп өлүрүүшкүннерни чорудуп турар уптекчилерни ол-ла черинге боолап өлүрериниң дугайында дужаалды Бирманың шериглеринге болгаш полициязынга берген. Ол дугайын Рангун радиозунуң албан ёзузу-биле дыңнаткан медегелиинде айыткан. Ол болза чазакка удур массалыг хөделиишкиннер болуп турар хоорайда Бирманың эрге-чагыргазының долузу-биле контрольдап турары кара чаңгыс күрүне албан чери болуп турар. Бир эвес чазакка удур лозуңнар-биле эртип-даа турар болза, хөй-ниитиниң тайбың чыскаалынга дегбейн, чүгле «кем-буруулуг чорук үүлгеткеннерниң» хөделиишкиннерин болдурбас дугайында солдаттарга дужаал берген деп, ол чарлалда демдеглээн.

Уптекчилерни боолаарының дугайында дужаалды оппозиция шимчээшкининиң удуртукчуларының эрге-чагыргаларга кылган негелде хуусаазының төнер бүдүүзүнде үндүрген турган. Олар чазактың доп-дораан халажырын, бөгүн-ниити соңгулдаларны чорударын база хөй партиялыг системаже шилчиирин негеп, ынчамас болза хуусаазы чок ниити национал ажыл соксаадышкынын эгелээр деп кыжанган турган. Ол кыйгырыгны күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң хөй кезии, оон иштинде чуртта чагырыкчы партия болуп турар бирма социалистиг программа партияның штаб-квартиразы деткээн.

КӨВҮДЭЭН

БОНН. (СЭТА). ГФР-де албан аайы-биле бүрүткеткен ажыл чоктарның саны август айның төнчүзүнде 2 миллион 176 муң кижи болган. Ол дугайын Нюрнбергте күш-ажыл айтырыгларының талазы-биле федералдыг ведомство дыңнаткан. Үш ай иштинде ажыл чок чоруктуң деңнели 8,5 хуу өскен. Херээженнерниң болгаш даштыкыдан келген ажылчыннарның арасында ажыл чок чоруктуң хуузу улуг.

Оон-биле кады албанның статистиказы күш-ажыл биржаларынга янзы-бүрү чылдагааннар-биле бүрүткетпейн турар, а ол ышкаш түр ажыл кылып турарларны санавайн турар. Профэвилелдерниң санныг-биле алырга, ГФР-де күш-ажыл кылыр эргезин оскунган кижилерниң ниити саны үш миллион кижи ажып турар.

Кения дээр чурттуң девискээринде 40 хире төрел бөлүк улустар чурттап турар. Колониалдыг тергииделдиң чылдарында оларны даштыкы эжелекчилер болгаш чурт иштиниң феодалдары кадыг-дошкуну-биле дарлап чораан.

ЧУРУКТА: Чөөн Африкада Кения биле Танзанияның кызыгаарында чурттап чоруур масайлар дээр эң дайынзырак болгаш чоргаар аажы-чаңныг төрел бөлүк улустуң төлээлекчизи кыс.

СЭТА-ның фотозу.

КҮСКҮ ШЫЛГАЛДА

Оът-сиген чиигир ногаан өңүн чадып, частың сөөлгү салгын-сырынының аайы-биле, билдирер-билдирбес чалгыглар ышкаш, ховулардан болгаш шынаалардан айдыс чыдын үрген тааланчыг үе. Келдэр сыннарның кылчеңзимээр баштарын санаваска, кара-ногаан өзимнер чиргилчиннер аайы-биле суурже чүткүп тургулааны.

Чедиги классты доозуп үнериивистиң сөөлгү шылгалдазы—төрээн дылга чогаадыг бижиринге белеткенип турган бис. Даарта сөөлгү шылгалда, а ооң соонда келир өөредилге чылында, сеске өөренирлериниң саны кызырлып, кым Кызылдын башкы училищезинче, эмчи училищезинче, көдээ ажыл-агый техникумунче, кымнар садыгжылар, бухгалтер болур күзелин ажы-биле илередип, ооң-биле чалгынналыпкан, ужарынга белеткенип бергилээн өөр, эжеш куштар ышкаш апаргылааны сакты-дыр мен.

Кожавыстың Ортун дээр уруу кежээликтей школадан чанып олурувуста, чугаалай-дыр:

— Сен бо чылын Кызылче өөренмес деп шуут шиитпирлеп алганың ол бе, Ак-оол? Оон башка...—дээш, уруг шак душкеш мыңгылыг кылдыр каттыра-дыр.

— Ам-даа бир шылгалда бар ышкажыл. Ону дужаап шыдавайн барзымза, «катап соктаай» мен — дээш, ажып бар чораан хүннүң алдын-доос куштуң чүглери ышкаш чүзүн-бүрү херээлдеринче көрдүм.

— Сен шыдавас болзуңза, кым шыдаар боор, «Саны-Мөгениң», «Алдын-кысты» шээжи-биле чугаалааш, төрээн дылга та чеже беш алган кижи сен. Харын «Алдын-кыстан» каш одуругдан чугаалап берип көрем. Сээң номчууруңда онзагай аян бар чүве ийин. Дилээм-дир— дээш, уруг шынаала хөлзээн куштарже куюла берди.

Алыс өөрүк болуп ындыксай берзимзе-даа, бис ийиде өске кижи чогуп ажыглааш, эр шиңчим көргүзери-биле кургамзыны чедүрүп, хөрээм ажыткаш, чугааладым:

— Улуска мыттавас болзуңза, бодумнуң чогаатканым бир шүлүүмнү номчуп берейн аа. Ыттавас мен деп сөзүң бээр болзуңза — дидим.

— Кымга-даа мыттавас мен, Ак. Шынчы сөзүм—дээш, Ортун менче чиге көрнүп келирге, дозур кара карактарында хүннүң херелдери ойнап турар ышкаш болду... Дем-не иштимде катап-катап адап каапкан одуругларымны сөдүртүнчек үн-биле шейдум:

Өл-ле хаак дег назынымда
Өөренникчи чылдарымда,
Мени солчуп кады чордум.
Мени кайын уттуптар сен...

— Ылап-ла бодуң бижип алганың ол бе? Кымга тураскааткның ол? — деп, бо-ла.

— Ылап бодум бижидим. Эрткен дүне. Сеңээ тураскааттым. Сен ам эмчи сургуулунче өөренип чоруй баар болгай сен — дээш, уругже туллур көрүп кээримге, ындыкта-ла чараш шырайы улам өң кире берген болду.

— Эки-ле шүлүк-тур, мээң адым чүге кирбээниң ол, ынчаш? — дээрге, чүрээм чымсырт дээн.

— Өөренир дээш чоруп турунда чара бижээш, сеңээ берип каар мен. Ам-даа доозулбаан шүлүүм-дүр — деп өттүдүм ол.

Лириктиг новелла

Ортуннуң чечези хүү бажың тудуп турган. Хаалары доосту берген чүве. Оон чанынга турупкаш, амыдырал дугайында аар-саар билир чүвелеривисти удур-дедир тө кагжып турувуста, чайгы даа хаалаарының мурнуу чартыында эштиптери хилиң-кара көжегези — дүмбей-биле шугланыпты. Удавас шылгалдавыс барын кайывыс-даа медерел билгензиг, өглеривисче тарай бердивис.

Өгге бүт баштап кирип келгеш, дөрде авамның салып кааны шуглак иштинче чылбыртып кире бергеш, бодал эвес бодалдарны бодап, черби-ле дээрниң аразынга ужугуп чыда, чык кылдыр удуп каап-тыр мен.

— Тур, оглум. Шылгалдаң бар болгай. Мырыңай дүнеге чедир кинзээлдээн боор бо. Дем чаа дагжап келди —дээн эргим авамның үнүнде меңээ болушканзыг аялгага удеттирген туп-тура халыдым.

Күш-ажыл дугайында сагыжымга орта-ла кирбес чогаадыг сөзүн башкывыс үш катап кончуг билдингир кылдыр номчуп бээрге-даа, бажым иштн бир-ле хойтпак чүве. Сактырымга, класста чогаадыг биживвейн, а шынаада янзы-бүгү куштарның үнүн дыңнап, чечек-чимис аразында чогаал бижип олурган ышкаш апардым. Бир арынны орту ажыр бижип олурумда карактарым боттары-ла шимдиие, бергилээр, канчаар-даа кызарымга алдырбас ышкаш болду. Бижип алган чогаадымны номчуп көөрүмге, башкывыстың адаваны домактар-ла хөй болду. Ынчалза-даа шору ышкаш боорга, башкының мурнунда стол кырынга дидим эвес салып кааш, дашкаар үне бердим. Удаваанда өөрүм база-ла — уурук-суруктап үнүп эгеледилер.

— Ак-оол-даа беш-ке шелген боор. Канчаарга-даа беш чүве-дир ол — деп, аспырак-даа болза, сагыжының агы кончут Калдар-кыс мени дээрже үндүр тевектепти.

— Чалап кагдым чоп. Сагыжымга таарышпады — деп агартындым.

Төрээн дылга чогаадыг бижээш, ийи алганымны эш-өөрүмнүң чамдыызы эдет таварылгага шамнааннар. А чогум чүге багай демдек алганым дугайын кымга-даа чугаалавайн, ачам-биле школа токпаа хап чайлааш, күскү шылгалда туткан мен. Биеэгиле башкым Кара-кыс Назыновна беш алганымга байыр чедирген, сөөскү классче улам эки өөренириимни күзеп каан.

Оон бээр үжен ажыг чылдар эртсе-даа, амыдыралымдан мыя бо төөгүжүгеш адырылбаан, а харын-даа ынчангы эш-өөрүмнү улам сактып алырымга, дуза чедирип чораангыг-даа апаргылаар боорга, мону база катап коптарыксадым.

Ала чайны өттүр эш-өөрүм база-ла ынай-бээр барбайн, боттарының шаа-биле бир-ле ажылды бүдүржүп келгенин сеске баргаш, түниээн бис.

Ортун төрелинге чедип, анаа-ла Кызыл чораш, үр-даа болбайн чанып келген. Бир катап оон чүге эмчи сургуулунче кирбейн барганын айтырарымга, — «чааскаан кым өөренип чоруур чүвел?» — дээр чораан.

Шыван-ла, ынчан төрээн дылга чогаадыг бижииримге шаптыктап каапкан чүвени чогум ол деп дөрт адап шыдавас мен.

Чалыы назынымның болгаш частың каттышкан дүлгээзини мээң чүрээмни тегерип турган деп өөрүмге ам-даа чугаалаарындан эпчоксунар мен. Ону Ортун чүү деп тайылбырлаар кижи ирги? — Эрткен барганың контарар ындыг-ла болгай сен —диртип алыр-ла мен ыйнаан дээш, анаа база-ла чугаалавас мен.

Монгуш ДОРЖУ.

ЧЕДИ-ХААН

Өөнүс орну, ожук хүлү балалза-даа,
Өскен төрээн хонаш чуртум солуттунмас.
Өгбевистен чеже салгал ырааза-даа,
Өшпес күзел Чеди-Хааны чырывышаан.

Эжик баштан Чеди-Хааннар харап кээрге,
Аъттаныпта кырган-ачам манап чыткан —
Эрте шагдан улузумнуң чүдүт сүзүүн
Арта баспайн, утаап бодап хүндүлээр мен.

Элдеп чүве, чорук чораш, ыржым дүне
Эрги чуртум мурнум орта көстүп келир —
Өөрлеш сылдыс Чеди-Хааны дилеп тыпкаш,
Өле баштыг өгбем тоолун сактып кээр мен.

Чурттаалгалыг бистиң Черни харап турар
Чула болуп Чеди-Хааннар бисти кагбас.
Чаап деэзэн хевир арным, дылым, ырым
Чажыртынмайн, уламчылап чурттап каар мен.

Чеди-Хааны сүзүк кылып чорааннарның
Чеди күзел эртинезин кадагалап —
Ие-черге чеже хире чурттаар болдуң,
Изиг чүрээм кыпкан оду анаа артар.

Алексей АРАПЧОР.

ДИЛГИ
Басня

Даштыкыже аан-чорук кылып чораан
Даңгынавыс каас Дилги чанып келген.
Алдын-кызыл өөрү ону углей берген,
Авыястап, эктин суйбап, шыжылашкан:
— Онза солуң чүнү садып алгаш келдиң?
Оларның көөр дигеш келдивис, эш.
— Чүү-даа бар — дээш, Дилги чоргаар чайгангылаан.
Чүү-хөөзүн стол долдур чада каапкан.
Өрээл долдур магадаан сес чаңгылаңган.
Өөрүнүң адаарганын Дилги кайгаан.
— Күш эъдин мага хандыр анаа чидим.
Кудук-чайык сула чаннап хөглеп алдым.
Каш хонук эрткенин-даа эскербедим.
Катап олче дагын баарын күзээр-дир мен...
Кыйыында бир өрээлиден үнүп келгеш.
Кырган Дилги көрүп-көрүп, мону сөглээн:
— Ыттар ынаар кончуг дижик, душпадың бе?
Ындыг сестен ооң арны изип дигеш
Ырак чуртка үүлгедиин сактып келген:
Чалаагалар, белек-селек... чүү-даа болган.
Ресторанкап, магазинпеп тенип турган.
Дендии солуп делгелге-даа көрбээн, барбаан.
• • •
Даштыкы хеп дилеп, кедип коваргаксаар
Дашты чаагай, мырыт улус чоруур чүве.
Ындыгларның сеткил-чүрээ арта хоозун
Ырак бодаар угааны чок, көрдүңер бо.

Лидия ИРГИТ.

ЭДЕ ТУРГУСТУНГАН КИЖИ
Шоодуг

Чиндыг эр кижилер бажын ажылын боттары кылыр. Ажыл шагы төнер. Ындыг кижилер дөө-ле садикте оглун алыр, садыгдан кежээки чемге херек чүүлдер садар дээш, чүгле шак төнерин манап, эмзирер уруглуг кадайлар дег, дын харанып турар ышкажык.

Чичико кадайының бажын ажылынга бичии-даа када дувалажып чорбаан. Ажы-биле чугаалдарга, ол ине сыптан безин көрбээн. Ындыг кижи пода чазаарда өөк кайын алип алыр. Ол-даа канчаар, кадай барда сагыш амыр дээр ышкажык. Чичиконуң кадайы бир чер чоруй барганда, оон түрегдели ылап-ла эгелээр.

Амыдыралының аайы-биле ол албан ажылын солуур ужурга таварышкан. Чичико чаа черинге ажылдаа-ла каш ай болган. Оон амыдыралында хенертен болган өскерлиишкиннерин хөйүн чүү дээр.

Бир катап кадайы мүн хайындырып турган. Чичико пашче харап көргеш, номчуп олурганы солуунун диван кырынче шывалай каапкан.

— Эът быжыр хайынган сөөлүнде, үүреткен тоорук каарын утпа. Чеснокту өйүнде каап алырга эки. Перец согуна-чок болза, азы оларны эмин эрттирип тергербе база багай болдур ийин. Мүн болур кылдыр хайны бээрге, буска элээн бузуруктурар. Ынчан быдаа тергиин амданныг. Дылың одура дайнап алыр сен — деп, ол кадайын сургаан.

— Бо кажан-чежен мынчаар өөренип алганың ол? — деп, кадайы кайгап айтырган.

Чичико кадайының айтырыынга хүлүмзүрүүн чырыткыландыр сы базып тура харыылаан:

— Бистиң конторада чүгле херээжен кижилер ажылдап турар болгай, эргим сарыым. Чангыс борбак эр хиндиктиг кижи мен мен. Олар дээрге ар-сары хүнну бадыр кулинарияның чажыттарын тө каап кээрлер. Кайын—чүну салып алырын картошканы канчаар хаарарга амданныг болуру сут чыттпас чүве болгай. Ынчангаш оларның аксындан өөренип алдым.

— Эргим ынак ашаам Чичико! Ам-на эде тургустунуп алган-дыр сен. Езулуг ашаам болу бергениң ол ышкажыл — деп, кадайының өөрүшкү-маңнайы кончуг харыылааш, ашааның мойнундан тэк халбактаныпкаш, коя хаайының шиш бажындан дарс кылдыр ошкаан.

Степан МХАРГРДЗЕЛИ.
Тбилиси хоорай.

ВСР. Чурттуң биче национал улустарының бүгү талалыг хөгжүлдези — Вьетнамның Коммунистиг партиязының национал политиказының кол углаанышкыны. Улусчу эрге-чагырганың чылдарында мурнунда национал кыдыг черлер идепкейлиг-биле хөгжүп келген.

ЧУРУКТА: биче улустарның уругларынга школаларның бирээзинде кичээл үезинде.

ВИА—СЭТА-ның фотозу.

ДЕНЗИҢМААНЫҢ ДҮЛГЭЭЗИНИ

— Хей чүве! Сээң-биле чоп аразынче канчап кирер мен. Доп-дораан салып кыскаладыр таартып ал! — дээш, Дензинмаа чаяннадыр базып чоруй баарга, турум хөлде салдаан куу куш дег, ооң сынындыва көрүп алгаш, муңгаралым хөрек долуп туруп калган.

Ол дүне карак кайын шимер ийик мен. Улуур дээш чеже-даа кызыдарымга, дуза болбас. Дензинмаа деп хуулгаазын кыстың кедек черини сулагай пөжү дег сыны, бедик сындан харап алган сарадак дег херектери сагыжымны шимчыктааш туруп бээр. Баштайгы болчаавыстың шагын дугуржуп турувуста, оон негелдези чаңгыс: тевер карыш чедип турар, чүгле ийи карааң кыланнаар кылдыр өстүрүп алганым чаак салымны таартыр. Оон өске чүнүн-даа херээ чок. Кижи болганы-ла салдыг болур эвес, кырым-биле күш ужар, баарым-биле дажыг хемниң суу агар, кидин эр назын халыының турар үемде, барыын чүктен тывылган мода чөөн чүкче чыпып кел чыткан. Аныяк эрлер чаак салын өстүрүп эгелээннер.

Чылыткандан чыда калыр эвес мен, ийи илиг хире чиңге салды чаак куду сула бадырып, хүнде каш-даа катап эдип, чазаң келир мен. Оон бээр чүгле чолдайты таартып келген боордан башка, чангыс-даа чүлүп көрбедим.

Бөгүн келгеш, салымны үжеп хардыымда деп кылдыг база катап чазамыктап кирип-тим. Парикмахер мени барык бир шак иштинде долганып келген.

— Сөөлгү моданың сөзү-биле кылдым ышкаш. Оон эки черле болбас—деп, ол одеколон-биле арны-бажым хөө бүлгүртүп тура чугаалаан.

Ындыг-ла чүве ыйнаан дээш, Дензинмааның бодунуң айытканы болчаандыва, ийи будум дыпзыг, эгиннерим бедик-бедик базып четтим. Сагыжымны шинчилээн болза, Улуг-Хем пода орту хире, сыык чүве-дир ол.

Ынакшааның Дензинмааның чаны дээрге, бирде бүрген, ол-ла дораан аязы бээр кудай-биле дөмей. Айыткан шагындан ынап-ла орайтап келир. Уткуп алыры безин ужурдурумнуг. Ону сагывазынза, шору-на: Дензинмаа чаныга даамай чалгаан хөл ышкаш, эглиннедир чаннап турупту-руп, базып чоруптар. Ону доскан-даа херээ чок. Баарынга доңгаа барып ушкаш, доврукты аксың долдур пактап-даа алгаш чыдар болзуңза, арта базып эрте бээр.

Дензинмаа-биле сөөлгү ужуражылгам ол болган. Сөөлгү-даа эвес, ооң соонда ол мээн чаңымга аргамчы дурту хире чечерге келгеш, дедир ойта дүшкен.

— Салым ам-даа узун-дур. Кырганзыг-дыр сен. Шуут чулдүрүп каавыт. Оон башка мени бодаан дужүүн-даа чок. Эрте дээре боданып ал. Мени сонуурган турарлар чок деп бодай бербе — дээш, чиндиинеди базып ыяй болурга, бижежек салыыга тайга бажында хөлчүк суунуң бырлангнашкан чалгыглары-ла. Ону көрген хөөкүй чүрээм ийи чарлып чаптай бер часты. Арай боорда туттунуп, демги-ле парикмахеримге дедир тутсуп четкен.

— Элдеп төл-дүр. Таарыпла бээр болган-дыр мен. Ээзиниң эргези дижир ийикпе, салың дээш мезэ кайын хомудай бээр деп сен — деп, ол чугааланган.

Парикмахерниң электриктиг машиназы каш хылыраан. Бышкак чаагым тазарып, эпчогу-ла кончуг апарды. Парикмахер ырлай кагылап, одеколон-биле ыяк чаштырган, ажылдың өртээн адаан. Карманым үжеттинип, сал чокта кандыг эвес мен дээш, улуг көрүнчүк баарынга тура дүштүм. Кайгааныымны канчаар силер. Таас-ойта кээп ужар частым. Он чыл ажыр сал эдилеп келген чаактарымны тазартып каапкаарга, өң чок кылдыр кууарган. Додуккан арын-биле ак чаагымның илезин канчаар. Кара баштыг хой көрген силер. Херектен өру көө кара, чаактары дургаар ак аан. Мээн арным база ынчап барган. Кудумчуга үнүп кээримге кижи бүрүзүнүң карактары меңээ. Хүнге күрертир додукан арын, кулактан куду кылчыгыр ак чаактар.

Ол-даа канчаар, эртенинде Дензинмаага ужуралым чүгдеп муңгараңчыг болган. Дензинмаа мээң сал чогумну кайы ырактан эскерип кааш, каткы-ыткиэн арын-шырайын доддур ньва берген ындо орган. Ынчалза-даа ол оруу ара доктаай душкен. Мээн чаактарым куду шейлүп баткан ак эсти көргеш, ак сал деп бодаан дире. Ак салын карартыр будудуп алган деп бодааны ол боор оң, кый деп турумда-ла хая-даа көрүнмейн, черниң ыраа кайы сен дээн ышкаш, дөө-ле кудумчу кежир маннапты.

Шаандан бээр кады чурттаан, аныяанда база тулган чараш, чоон кара чаштарын эрээш, чарын куду салыптарга сынмас төл-ле болгай Чодурааның карактары база онза: сес ай эгезинде бышкан чодураа эртенги шалыында чуда чунуп каапкан дег, оду кып, чайнап турар. Чоон чаштыг, чодураа дег карактарлыг Чодураамдан эригип, өзен черниң пөжү ышкаш сынныг, ынакпылым аныяк кыс Дензинмаага орнаптар дээш сеткилим буурап душкен. Чүгле ол эвес, амыдыралымның аас-кежиктиг ак орууң кара бөге-биле бодум-на балай шыйып алдым. Дензинмаа-биле чугаа бүтпейн баарга, чоон чаштыг Чодураамга чаныш-тейлеп, буруум миннир бодап, бажынымга дедир чеде бердим. Эжик коңгазын базыптарымга, аар-аар базымнар дыңналган соонда, кои хаайлыг эр соок караатары-биле мени өлүр чирти-ле берген. Дедир базар чай алымадым, мөге холдар эгиннерде келген. Анаа демейлээрге чиирбей дег мээн сыным даштын кудумчуда, чаргаш алгы дег, калбаш барып ушкан. Харын-даа сөөк-даяк бүдүн.

Ол-ла кежээ Дензинмааның барааның көрдүм. Эрин салын чартык ай ышкаш кылдыр шеверлээн, чаактарын куду дыдыраш кара дүктер, даазы кара хурагапнар чоога куду чаржып ойнаан ышкаш, дыйланайнып бады барган аныяк эр-биле четтинипкен базып чору. Хөөкүй бодум ийи карам чажырардан өске чүнү канчаар ийик мен.

Хайыраан-на салымны, хайыралыг Чодурааны, халаптыг-ла Дензинмааның үүлгедия ындыг түңнелге чедирген. Оппок үүлгедиим дээш бажым дүгүн чулуп шаамга кирдим. Салымныг чүве салым катап үнүп келген. Чүгле бажым тазарып эгелээн.

Кара СУЯН.

● ЛОНДОН. Амгы үениң англи эр кижилери чымчак хөөн илереттинген кандыг-бир таварылга болганда, ыглай каатарындан эгенмес. Ындыг түңнелди хөрээженнерниң «Нью вумен» дээр журналы үндүрген. Журналды Великобританияда парлап турар. Ындыг түңнелди «күштүг таланың» 600 төлээлекчилериниң айтырыгларынга харыыларынга үндезилеп үндүрген.

Бир эвес оларның кадайлары бодундан хөйнү ажылдап ап турар болза, британнарның сагыш-сеткили кударавас. Олар мурнундаазындан квартира аштаарынга азы чүү-хөө садып экзэрнге чепшээрежип турарлар. Өске талазында, кадайлыг эр кижилерниң хөй кезии өг-бүлени эвес, а ажылдаарын кол чүүл кылдыр санап турар. Оларның үштүң бир кезии оларның кадайларының ажылдавайн, бажың ажылын болгаш чаш уруг-дарыг ажаазы эки деп санап турар. Ынчалза-даа хөй кезии — оларның 75 хуузу боттарының амыдыралының эдеринчилерин «эң-не чоок болгаш ынаныштыг өңнүктеривис» деп санап турар.

Ол бир хевирниң социологтуг шинчилелдиң төнчүзүнде журнал ындыг түңнелди үндүрген: кадайланыры эр кижилерниң кадыкшылынга таарымчалыг салдарлыг болуп турар. Кадай чок эр кижилер кадайлыглардан ийи катап элээш амы-тынынга четтиниип турар болгаш психиатрия эмнелгезинге дөрт катап элээш кээп турар.

● БЕРН. Скуолеге (Граубюнден кантон) Швейцарияга албанның дөртку дылы — ретороман дылды кииргенниң 50 чылынга тураскааткан байырлал болган. Бурунгу үеде тывылган ол дыл кырынга амгы үеде Швейцарияның 400 муң ажыг чурттакчылары чугаалажып турар.

Ооң-биле холбаштыр чүве чугаалап турган, Швейцарияның президентизи О. Штих ретороман дылды национал биче улуска элээн дээштиг дуза көргүзер арганы берип турар «көвүрүг» кылдыр көрүп турар деп демдеглээн. Ретороман дыл кырынга элээн каш хөөйлуларны парлап үндүрер, ону хамаатыы байдалының актылар бижилгезиниң органнарынга ажыглаарының дугайында чазактың чөөкта чаа хүлээп алган шиитпирниң дугайын күрүне баштыны дыңнаткан. Швейцар чаа паспорттарга бижилгелерни моон соңгаар-даа ретороман дылга база кылыр.

● ПАРИЖ. Удавас Францияга бо хүннерге чедир чүгле ССРЭ-де, АКШ-та, Канадада болгаш Польшада камгалалдыг черлерде болгаш национал парктарда артып калган ховартап калган адыр дүктүг дириг амытаннар — бизоннар көстүп келир. Францияның Үстүү Луара департаментизинде Маржеридтиң арга-арыг-биле шыптынган даглыг чери ол анаа эвес чаа чурттакчыларны хүлээп алырынга белеткенип турар. Олар ынаар Польшадан чеде бээр.

Ол камгалал черде ам безин «бизоннарның бир хевиринин» музейин тудуп турар, анаа бизоннар, оларның бодун ап көрүрүнүң дугайында амгы үениң эртеминге билдингир бүгү-ле медээлери чыыр.

(СЭТА).

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР. 1. Грек мифологияда төөгү эртеминге өмээрижикчи кыс бурган. 5. Номнуң кезээ. 8. Молдавияда хем. 10. Шериг эрге-дужаал. 11. Аажок улуг суг. 13. Чиңге кылдыр ээрип каан хендир. 15. Кижиниң угаап бодап билири. 16. Тывада суур. 17. Бир болуушкуннуң азы чүүлдүң алыс ужуру. 18. Өгленмээн аныяк уруг. 20. Олимпий оюннарынга чуртту төлээлээр организация. 26. Чылда хүннер санаар арга. 27. Бир чүвени кичээнгейлиг көөрү, эскерери. 28. Улуг араатан ан. 30. Чаа иштээн шык эгаар. 35. Чогаал жанры. 36. П. Бажовтуң тоолунуң маадыры. 38. Тиилев алыр соруглалыг кылдыныг. 39. Тывада сын. 40. Арга-ыяш үрегдекчилериниң узуткаар куш. 41. Оожум океанның Соңгу Америкада мугулдуру. 42. Кыргыс ССР-де суур. 43. Улуг эвес музыка-шүлүктүг чогаал. 44. Ирак акша.

УЗУН ДУРГААР: 2. Номнар карттаар кылымал кеш, пес. 3. Бүгү таалаарын суг долганган чер кезии. 4. А. Пушкинниң шүлүү. 6. Мурнуу чүктүң чимис ыяжы. 7. Өртемчейде бүгү туруп турар чүүл. 9. Стол кырынга ойнаар оюн. 11. Ине бүрүлүг ыяш. 12. С. Цвейгтиң кыска чечен чугаазы. 14. Дүнеки араатан куш. 19. Математикада хемчээл. 21 Мал-маган кадарар чер. 22. О. Сеглекмейниң чечен чугаазының кыс маадыры. 23. Езулал өөрээлдиг шүлүк. 24. Пакистанда күрүне дылы. 25. Чашпан оът. 26. Бир чүвениң аянчыы дериири, ажары. 28. Уруглар эмнээр тускай эртемниг кижи. 29. Бурунгу индий эпос. 30. Лена хемниң адыры. 31. Тараа үнүжү. 32. Улустар аразының дузаламчы ниити дылы. 33. Өшкү үнсаазы. 34. Өттүнер ужурлуг чижек. 37. Узун кудуруктуг дойду.

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 10-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30— «Ховулар аалгалары». 8.55 — «Чүден болгаш чүге». 9.25 — «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен «Дивизия начальниги Азин» деп док. фильм. 9.55 —Озал-ондак чок шимчээшкин. 10.25 —«Мастерлер аразынга бир хүн». Делегейниң аас чогаал фестивалынга киришкен улусчу мастерлер дугайында. 10.55 —«Социализм чурттарында». Тележурнал. 11.25 — Болгар боттывыңгыр урая чүүл коллективиниң концерти. 11.45 — «Дириг амытаннар оранында». 12.45 —Детектив боол ойнаары. «Чагаагарга харыылар». 13.25 — Бөгүн делегейде. 13.45 — ВЛКСМ-ниң 70 чылынга. «Москвада базып чор мен». Уран-чечен фильм. 15.00 — Эде тургустунуушкун болгаш культура. «Үндүрүкчүлер болгаш номнукчулар». 16.00 —«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Кооперация дугайында чагаалар. 16.35 — Делегей программазы. 1. «Бистиң Европа бажыңывыс. Таныжынар: Европаның Экономиктиг ниитилежилгези». 2. «Тиилелгениң там-тамнары». Конгонуң бөгүнгү хүннериниң дугайында. 3. «Бистиң беседалакчывыс». Маргарет Папандреу. 17.35—«Ыр-88». 18.30 — ТТ экранында эң баштай. «Баргаш, көр». Уран-чечен фильм. 1-2 серияалары. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Суббота кежээзинде». «Болбайн барган флейтист дугайында тоогу». Эстон ССР-ниң алдарлыг артизи Я. Йоаланың киржилгези-биле музыкалыг программа. 23.00 — Медээлер. 23.05 — 00.00 — «Монтаж». Телефельетон.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Теледопчулал «Перспектива». ГДР-ниң эртем-тайылбырлыг фильмнери. Даш-чүс чылдан компьютерге чедир. 8.55 — Реклама. 9.05 — Театр телеабонементизи. А. М. Горький —«Дерзии үрегдекчилер»... «Дачниктер». 10.05 — Реклама. 10.15 —Эде тургустунуушкун болгаш эрге-хоойлу. ИХМ органнарының ажылын чаартыр дугайында. 10.25 — «Кадыкшыл». Хан базыышкынын канчап хемчээрил. Чиик бус-биле. Дугуйлар кырында поликлиника. 11.10 — Реклама. 11.15 —«Коралдарның чажыт оранын». 11.25 — Реклама. 11.35 —Шажын болгаш политика. Күрүнениң шажын болгаш атеизм музейиниң ажыл-чорудулгазының болгаш чугула айтырыгларының дугайында. 12.05 —Реклама. 12.10 — «Чылдың үелери». Сентябрь. 13.10 —Реклама. 13.15 — Революционер, шүлүкчү, эртемден Н. А. Морозовтуң амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының дугайында. Эртем-тайылбырлыг фильм. 13.30 — Өг-бүле академиязы. Этикет. Амыдырал культуразы. 14.00 —«Бузуреңчиг-даа болза, элдептиг». 15.00 — Мультфильм. 15.20 — «Көрүп ханмадым, узамдык-ла узамдык». Уран-чечен фильм. 16.45 —«Гитара ойнап тур». И. болгаш А. Иванниковтар ойнаарлар. 17.15 — Эвилеңдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Томирис». Уран-чечен фильм. (Узбектелефильм). 18.25 — «Бистиң-биле кыл, бис ышкаш кыл, бистен эки кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 19.25 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. Ядролуг боо-чепсектиң чок кылып узуткаары дээш Совет Эвилелиниң тайбыңга ынак политиказының дугайында. 19.40 — И. Демьянова ырлаар. 20.00— «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.20 — «Москва Кремлиниң комендатуразының үдегерлиг көргүзүг оркестри силерни чалап тур». 21.00—«Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Крылья Советов». 23.15 — 23.25 — Медээлер.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Орлята Чапая» 9.30, «Гобсек» 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00 (узаткан) шактарда.
«ПИОНЕР»: «Звёздочка» 9.20, «Последняя ночь Шахерезады» 10.40, 12.30, «Асса» 14.30, 17.30, 20.30 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Моонзунд» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.
«ВОСТОК»: «Ангел-хранитель» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.
«ЛЕТНИЙ»: «Душа моя» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.
АВТООРУК ТЕХНИКУМУ: «Семь самураев» 16.00, «Парама» 19.00 шактарда.

Адрезивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИН: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузут килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-4.-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. Солун келбейн барганда 2-32-73-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 178. ТС—01578